भा॰ तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्य्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते ॥ २ ॥

नित्यान्यधिगतानि कर्म्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि काम्यानि च फलार्थिनां पूर्व्वस्मिन् ग्रन्थे। इदानीं कर्म्मोपादानपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते। कर्म्महेतुः कामः स्यात् प्रवर्त्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्म-

---

व्या॰ पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् सूत्रकारेणोपनिषत्तात्पर्य्यस्य निरूपितत्वाच्च व्यर्थः पृथग्व्याख्यारम्भ इत्याशङ्क्याह। विस्पष्टार्थेति ॥ मन्दमतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासम्भवादुपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां विशिष्य निःसंशयं ज्ञानं ये रोचयन्ते तेषामुपकारायेत्यर्थः ॥ २ ॥

कर्म्मविचारेणैवोपनिषदो गतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रेयसस्य कर्म्मभ्य एव सम्भवात् पृथग्व्याख्यारम्भो न युक्त इत्याशङ्कामपनेतुं कर्म्मकाण्डार्थमाह । नित्यानीति ॥ अथातो धर्म्मजिज्ञासेति जैमिनिना धर्म्मग्रहणेन सिद्धवस्तुविचारस्य पर्य्युदस्तत्वान्नोपनिषदो गतार्थत्वमित्यर्थः । तानि च धर्म्माणि सञ्चितदुरितक्षयार्थानि धर्म्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेर्न निःश्रेयसार्थानि । न केवलं जीवतो ऽवश्यकर्त्तव्यानि अधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि च। न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि। स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् मोक्षकामोऽदः कुर्य्यादित्यश्रवणात्। अतः संसार एव कर्म्मणां फलमित्यर्थः। कर्म्मकाण्डार्थमुक्त्वा तत्राविचारितमुपनिषदर्थमाह। इदानीमिति ॥ कर्म्मणामुपादाने ऽनुष्ठाने यो हेतुस्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मविद्या अस्मिन् ग्रन्थे आरभ्यते। अतः सनिदानकर्म्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्म्मकाण्डविरुद्धत्वान्न गतार्थत्वमित्यर्थः॥ कर्म्मानुष्ठानहेतुर्नियोगस्तस्य प्रमाणसिद्धत्वान्न विद्यया विरोध इत्याशङ्क्याह। कर्म्महेतुरिति ॥ अस्य इदं साधनमित्येतावच्छास्त्रेण बोध्यते। यस्य यत्राभिलाषः स तत्र प्रवर्त्तते कामत एव। अतो न नियोगस्य प्रवर्त्तकसम्भावनापीत्यभिप्रायः ॥

भा० व्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाऽऽप्त-कामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः । अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । एतमानन्दमयमात्मानमुपस-ङ्क्रामतीत्यादिश्रुतेः । काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यवायाभावादयत्नत एव स्वात्मावस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्म्महेतुत्वात् कर्म्मभ्य एव मोक्ष इति चेन्न । कर्म्मानेकत्वात् । अनेकानि ह्यारब्ध-

---

घा० सति कामे प्रवृत्तिरित्यन्वयः ॥ उक्तकामाभावे न प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमाह । आप्तेति ॥ अभिलषितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्तौ हेतुर्न विद्या अतः कथं कर्म्महेतुपरिहाराय विद्यारम्भ इत्या-शङ्क्याह । आत्मकामत्वे चेति ॥ कामितविषयप्राप्त्या कामस्य तात्कालिकोपशममात्रं न तूच्छेदः पुनर्विषयाकाङ्क्षादिदर्शनात् । आत्मकामनापि निरङ्कुशा आत्मैव वस्तु नान्यत्ततोऽस्तीत्येवंरूपा आत्मकामत्वे सति भवति । कामितेच्छाभावात् । आत्मनो ह्यद-यानन्दरूपमजानन्नेव व्यतिरिक्तं विषयं पश्यन् कामयते । ततः कामस्यात्माविद्यामूलत्वादात्मविद्यैव तन्निवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ भव-त्वात्मविद्या कामविरोधिनी कर्म्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इति कथमुक्तं तत्राह । आत्मेति ॥ आनन्दमयं परमा-त्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता एवं तावत्कर्म्मकाण्डेनागतार्थत्वात् कर्म्मभ्योऽसम्भाव्यमाननिःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्चोपनिषदो व्याख्या-रम्भं सम्भाव्य पुनरारम्भवादिनोऽभिप्रायमुद्भावयति । काम्य-प्रतिषिद्धयोरिति ॥ आत्यन्तिकागामिशरीरानुत्पादे स्वरूपा-वस्थानं निःश्रेयसं शरीरानुत्पादश्च हेत्वभावादेव सेत्स्यति किं ज्ञानार्थोपनिषदारम्भेणेत्यर्थः । मतान्तरमाह । अथवेति । यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाधनं [illegible]

भा॰ कर्म्मफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्म्माणि सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धकर्म्मफलानामेकस्मिञ्जन्मनि उपभोगक्षयासम्भवाच्छेषकर्म्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्म्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । तच्च इह रमणीयचरणाः । ततः कर्म्मशेषेणेत्यादिस्मृतिशतेभ्यः ।

इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्यागामिनः परिहार्य्यार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् ।

व्या॰ शयप्रीतेः स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्यत्रासम्भवात्सति शरीरे क्लेशावश्यम्भावादित्यर्थः ॥ एकभविकपक्षमाद्यं मतं प्रत्याख्याति । नेत्यादिना ॥ यद्यपि वर्त्तमाने देहे काम्यं प्रतिषिद्धञ्च नारम्भेत मुमुक्षुः तथापि सञ्चितस्यानेकस्य सम्भवाद्धेत्वभावोऽसिद्ध इत्यर्थः । प्रायेणानभिव्यक्तानि सर्व्वाण्येव कर्म्माणि सम्भूय एकं शरीरमारम्भन्ते तत्र सर्व्वेषामुपभोगेन क्षयितत्वात् सञ्चितं कर्म्मैव नास्तीति शङ्कानिराकरणायोक्तं । विरुद्धफलानीति ॥ स्वर्गनरकफलानां ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनामेकस्मिन् देहे भोगेन क्षयासम्भवात् प्रायेणास्य सर्व्वाभिव्यञ्जकत्वे प्रमाणाभावाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं सम्भवतीत्यर्थः ॥ सम्भावनामात्रमेतन्नात्र प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह । कर्म्मशेषेति ॥ प्रेत्य स्वकर्म्मानुभूय ततः शेषेण जन्म प्रतिपद्यत इति स्वर्गादवरोहतां कर्म्मशेषं दर्शयतीत्यर्थः ॥

सञ्चितकर्म्मसद्भावमङ्गीकृत्य देहान्तरारम्भो न भविष्यतीत्याह । इष्टेति ॥ एतद्भाविनां सिद्धान्तविरुद्धमित्याह । नेति ॥ मुमुक्षुणानुष्ठितस्य नित्यादेः सञ्चितकर्म्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह । यदि नामेति ॥ यच्चोक्तं । मुमुक्षुः काम्यानि वर्जयेदिति तदप्यसति विवेकबले दुर्घटं । सति मूला-

भा० न त्वनारब्धफलकर्म्मक्षयार्थानि। यदि नामाऽनारब्धकर्म्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्म्माणि तथाप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धं विरोधाभावात्। न हीष्टफलकर्म्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते। शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः। न च कर्म्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसम्भवादशेषकर्म्मक्षयोपपत्तिः। अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात् स्वात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात् स्वयञ्चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तं। नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः

व्या० ज्ञाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह। न च कर्म्महेतूनामिति॥ ननु कामो नाज्ञानमूलः। आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह। स्वात्मनि चेति॥ सर्व्वं आत्मेति पश्यतां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिः। रसनादिप्रवृत्तिनिमित्तन्तु कामाभास एव वास्तवाभिनिवेशाभावादित्यर्थः। तेषामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तेः कामना नास्तीति नाशङ्कनीयमित्याह। स्वयञ्चेति॥ यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह। नित्यानाञ्चेति॥ आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तं। पापः पापेनेति श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्येत्यर्थः। अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह। अतः पूर्व्वेति॥ यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायी भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा विचिकित्सन् श्रोत्रिय इति। ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युत्पन्नत्वान्न तद्बलादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न

भा॰ प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति अकुर्व्वन्विहितं कर्म्मेति हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोपः ॥

इत्यतोऽयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नं । यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्म्मनिमित्तत्वात्कर्म्मारब्ध एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमित्यतो न कर्म्मारब्धो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्म्मणां नित्यारम्भसा-

---

व्या॰ गृह्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टं । भाट्टैश्चानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्य्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वं । तदुक्तं ॥ भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतमित्युच्यते॥ अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टं । तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायभावाप्रसङ्गात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुर्ध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गान्न प्रामाणिकत्वं । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव । यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति । न तु जनकत्वं प्रागभावस्य नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वं प्राक्कालस्य स्वदृत्तितापातः । प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके । यस्मादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं न नित्यं कर्म्म किन्तु कर्म्मणा पितृलोकः सर्व्व एते पुण्यलोका

भा॰ मर्थमिति चेन्न । विरोधात् । नित्यश्चारभ्यत इति विरुद्धं यद्विनष्टं तदेव नोत्पद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एव चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात्। प्रध्वंसाभावतोऽप्यारभ्यत इत्यभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः ॥ यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यतेऽभिन्न एव घटभावः पटभाव इत्येवं निर्विशेषो भावाभावक्रिया-

---

व्या॰ भवन्तीति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिफलं। तस्मान्न यथोक्ताचरितस्य शरीरानुत्पाद इत्याह। अयत्नत इति ॥ द्वितीयमतमनूद्य दूषयति । यथोक्तनित्यादिना ॥ विद्यासहितेनापि कर्म्मणा आरभ्यश्चेन्मोक्षस्तर्ह्यनित्य एव यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभङ्गं मन्वानः शङ्कते। यद्विनष्टमिति ॥ भावरूपत्वादिति ॥ यद्भावरूपं कार्य्यं तदनित्यमिति व्याप्तेस्तव च मोक्षस्य निरतिशयप्रीतिभावत्वादनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः। प्रध्वंसाभावस्य कार्य्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्तं कार्य्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्याता एव। वस्तुतस्तु प्रध्वंसस्य कार्य्यत्वमपि नास्तीत्याह। प्रध्वंसेति ॥ जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्य्यत्वं। जन्ये नैरुक्ते भावविकारत्वाभ्युपगमात्। नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदनभ्युपगमात् । नाप्युत्तरकालयोगः कालेन सम्बन्धाभावात्। अवच्छेदावच्छेदकभावस्य समवायमूलत्वात् सम्बन्धान्तरमूलकत्वादर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वस्वभावश्चेदन्यावच्छेदकत्वस्वभावो न स्यात्। तस्मादभावस्य निर्विशेषकत्वात् कार्य्यत्वं कल्पनामात्रपरमिति भावः। किञ्चाभावस्याभावविशेषणमात्रस्वभावत्वाद्भावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्म्मः सम्भवतीत्याह। भावेति ॥ नन्वभावश्चतुर्विधस्तत्रानित्यः प्रागभावः प्रध्वंसादयस्तु नित्याः ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्याह। यथा हीति ॥ भावप्रत्ययस्य एकाकारत्वादेक एव भावाभावच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते। तथा

भा॰ गुणयोगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते। न हि अभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी। विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात्। विद्याकर्म्मकर्तृनित्यत्वाद्विद्याकर्म्मसन्तानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न। गङ्गास्रोतोवत् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात्। तस्मादविद्याकामकर्म्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति। स्वयञ्चात्मा ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते। उपनिषदिति विद्योच्यते। तच्छीलिनां गर्भजन्मजरादिनिशातनात्। तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनि-

---

व्या॰ निषेधप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एवाभावोऽवच्छेदकभेदभिन्न इव प्रकाशते। जायते नश्यति चेति क्रियायोगात् सङ्ख्यागुणयोगाद्द्रव्यवदभावो विकल्प्यते न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः॥ इतश्च न तत्त्वतः सविशेष इत्याह। न हीति॥ विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धं। प्रतियोगिना च विशेषणेन नाभावस्य सहभावोऽस्ति। घटप्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात्। घटसहभावित्वे च तदभावत्वव्याघातात् भावाभावयोः सहानवस्थानरूपविरोधाभ्युपगमात्। ततः प्रतियोगिविशेषादभावः सविशेषः कार्य्यत्वादिधर्म्मवानिति भ्रममात्रमित्यर्थः। एवं प्रध्वंसदृष्टान्तेन शङ्कितं नित्यत्वं परिहृत्य प्रकारान्तरेणाशङ्कां निषेधति। विद्याकर्म्मेत्यादिना॥ विद्याकर्म्मणोः कर्त्ता नित्य इति साधनसातत्यात्साध्यसातत्यं न वाच्यं। कर्तृत्वस्यानुपरमेऽनिर्म्मोक्षप्रसङ्गादुपरमे च साधनसातत्याभावान्मोक्षस्य विच्छित्तिः स्यादित्यर्थः। यस्मान्निश्रेयसं ब्रह्मज्ञानं विना दुष्प्रापं तस्मादित्युपसंहारः। ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमित्याह। उपनिषदिति॥ निशातनाच्छिथिलीकरणादित्यर्थः। यस्यां

तैत्तिरीयोपनिषदारम्भः ॥

उ॰ हरिः ॐ ॥ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्व-
र्य्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरु-
क्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।

भा॰ गमयितृत्वात् उपनिषत् । न वास्याः परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्तेरात्रेश्चाभिमानीदेवतात्मा वरुणः । चक्षुष्यादित्ये चाभिमानी अर्य्यमा । बले इन्द्रः । वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमः पादयोरभिमानी । एवमाद्याध्यात्मदेवता शं नो भवत्विति सर्व्वत्रानुषङ्गः । तासु हि सुखकृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते शं नो भवत्विति ॥ ब्रह्मविद्याविविदिषुणा नमस्कारवन्दनक्रिये

व्या॰ विद्यायां निमित्तभूतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषन्न स्वात्मतयोपस्थितं भवतीत्यर्थः ॥

एवमुपनिषदां व्याख्यारम्भं सम्भाव्य प्रतिपदव्याख्यामारभते । शं सुखमित्यादिना ॥ शं नो भवत्विति ॥ सुखकृद्भवत्वित्यर्थः । अध्यात्मप्राणकरणाभिमानिनां देवतानां सुखकृत्वत्वं किमिति प्रार्थ्यते तत्राह । तासु हीति ॥ श्रवणं गुरूपादोपसर्पणपूर्व्वकं वेदान्तानां तात्पर्य्यावधारणं । धारणं श्रुतस्याप्यविस्मरणमुपयोगः शिष्येभ्यो निवेदनं । अन्यद्ब्रह्म वायुस्त्वन्य इति नाशङ्कनीय-

उ॰ ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मां । अवतु वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १॥ सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥ १॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

भा॰ वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं क्रियेते । सर्व्वक्रियाफलानां तदधीनत्वात् ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो नमस्करोमीति । परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किञ्च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं सन्निकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्त्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां सम्पाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन एव सम्पाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्व्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैव स्तुतं सत् मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तार-

व्या॰ मित्याह । परोक्षेति ॥ ब्रह्म इति परोक्षेणास ब्रह्मेत्याचक्षत इति श्रुतेः । वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः । प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्यध्यात्मिकप्राणवायुरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्यत्वेऽप्यपरोक्षत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ बाह्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्यवहितं । प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षिवेद्यः सन्निहितश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया प्रत्यक्ष इत्यर्थः । बृंहणाद्ब्रह्म । प्राणकृतेन श्वसनादिना* शरीरादेर्बृंहणं

* अशनायादिनेति पाठान्तरः ॥

उ० ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा

भा० मा चार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु। मामवतु वकारमिति पुनर्वचनमादरार्थं। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्थं॥ १॥ इति प्रथमोऽनुवाकः॥ ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शिक्षाध्याय आरभ्यते॥ शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणं। शिक्ष्यन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः। शिक्षैव शीक्षा दैर्घ्यं छान्दसं तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमासमन्तात् कथयिष्यामः। चक्षिङो वा ख्याञादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तवाक्कर्मण एतद्रूपं। तत्र वर्णोऽकारादिः। स्वर उदात्तादिः। मात्रा ह्रस्वाद्याः। बलं प्रयत्नविशेषः। साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता। सन्तानः सन्ततिः संहितेत्यर्थः। एषो हि शिक्षितव्योऽर्थः। शिक्षा यस्मि-

आ० प्रसिद्धमित्यर्थः। यथा राज्ञो दौवारिको यस्त्विद्राजा दिदृक्षुराह त्वमेव राजेति तथा प्राह्य ब्रह्मणो द्वारपालं प्राहुं ब्रह्म दिदृक्षुर्मुमुक्षुराह त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामीति। ब्रह्मवदनक्रिया प्राग्देवतास्तुत्यर्था। स्तुत्यन्तरमाह। ऋतमित्यादिना॥ १॥ इति प्रथमोऽनुवाकः॥ ॥

यत्नोपरम इति॥ स्वरोद्यव्यञ्जनप्रमादो माभूदित्यर्थः। अन्यथा विवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्तदुक्तं। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति॥ छान्दसमिति॥ लक्षणं शास्त्रं। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। इचुयशानां तालुस्त्वित्यादि तस्याऽन्यथैव सिद्धत्वात्।

उ० बलं। साम सन्तानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥
शीक्षां पञ्च ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥
सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसं। अ-
थातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥

भा० न्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इति। एवमुक्त उदितः उक्त इत्युपसंहार उत्तरार्थः। ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः॥

अधुना संहितोपनिषदुच्यते। तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्रार्थ्यते तन्नौ आवयोः शिष्याचार्य्ययोः सहैवास्तु। तन्निमित्तञ्च यद्ब्रह्मवर्चसं तेजस्तच्च सहैवास्तु इति शिष्यवचनमाशीः। शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते। नाचार्य्यस्य। कृतार्थत्वात्। कृतार्थो हि आचार्य्यो नाम भवति। अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य पूर्व्ववृत्तस्य यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसाऽर्थज्ञानवि-

---

आ० इह कर्म्मव्युत्पत्तिरेव शिक्षाशब्दस्य ग्राह्या। चक्षिङः ख्याञ् वालिटीतिसूत्रेण ख्याञादेशो यस्य तस्येदं रूपं। न ख्याप्रकथने इत्यस्य सोपसर्गस्य प्रयोगानभिधानादित्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

संहितावर्णानां सन्निकर्षस्तद्विषयमुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह। अधुनेति॥ सन्निधानाच्च स्वशाखासंहितैव ग्राह्या। शं नो मित्र इत्याशीर्व्वादः कल्स्नोपनिषच्छेषः। संहितोपनिषच्छेषमाशीर्व्वादान्तरमाह। तत्रेति वस्तूपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने हेतुरतःशब्देनोक्त इत्याह। यतोऽत्यर्थमिति॥ पञ्चस्विति सप्तमी तृतीयार्थे विपरिणेया। अधिकरणशब्दो विषयपर्य्यायः। पञ्चभिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं वर्णेषु वक्तव्यं।

उ० पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं । ता महासंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकं । पृथिवी पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥ वायुः सन्धानं । इत्यधिलोकं । अथाधिज्यौतिषं । अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानं । इत्यधिज्यौतिषं । अथाधिविद्यं । आचार्य्यः पूर्वरूपं

भा० पर्येऽवतारयितुमिच्छतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसन्निकृष्टामेव व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेष्वाश्रयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । कानि तानीत्याह । अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकं । तथाऽधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात् संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्ता-

---

व्या० यथा विष्णुदर्शनप्रतिमायामित्यर्थः । लोकेष्वधीति ॥ लोकानधिकृत्योपादाय ध्येयत्वमित्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्ध आचार्य्यादिर्विवक्षितस्तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादिर्विवक्षितः । अध्यात्ममिति ॥ आत्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्वर्त्तन्ते जिह्वादिर्विवक्षितः । सर्व्वत्र तदभिमानिनी देवतैव ग्राह्या अन्यस्योपास्यत्वासम्भवादिति ॥ विधिशेषमर्थवादमाह । ता एता इति ॥ संहितोपनिषदः कर्त्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरत्र । कथं कर्त्तव्या

उ० ॥ २ ॥ अन्तेवास्युत्तररूपं । विद्या सन्धिः प्रवचनꣳसन्धानं । इत्यधिविद्यं । अथाधिप्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳ सन्धानं । इत्यधिप्रजं ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मं । अधराहनुः पूर्वरूपं । उत्तराहनुरुत्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानं । इत्याध्यात्मं । इतीमा महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन

भा० नामधिलोकं दर्शनमुच्यते। दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र। पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः पूर्वरूपं। संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्त्तव्येत्युक्तं भवति। तथा द्यौरुत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिर्मध्यपदं पूर्वोत्तरयोः सन्धियेतेऽस्मिन् पूर्वोत्तररूपे इति॥ १॥ वायुः सन्धानं। सन्धीयतेऽनेनेति सन्धानमित्यधिलोकं दर्शनमुक्तं।अथाधिज्योतिषमित्यादि समानं॥ २॥ ३॥ इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते॥

व्या० इत्याकाङ्क्षायां विनियोगविधिमाह। अथ तासामित्यादिना॥ कर्त्तुरेकत्वादनुष्ठेयानां बहुत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे विशेषनियमार्थोऽथशब्दः। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इतिवदुपप्रदर्श्यन्ते पराम्रश्यन्ते अधिकारिविधिप्रदर्शनाय॥

उ० गुरुणेण लोपेन ॥ ४ ॥ सन्धिराचार्यः पूर्वरूप-मित्यधिप्रज्ञं लोपेन ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ॥

भा० य: कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद उपास्ते। वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारादिति प्राचीनयोग्योपास्वेति वचनात्। उपासनञ्च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसन्ततिरसङ्कीर्णा च। अतत्प्रत्ययै: शास्त्रोक्तालम्बनविषया च। प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थः। लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति। यो हि गुर्वादीन् सन्ततमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते। स च फलमाप्नोत्युपासनस्य। अतोऽत्रापि य एवं वेद सन्धीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः प्रजादिफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

व्या० यथा दर्शादयः षड्यागाः समुच्चिताः फलसाधनमधिकारांशेनाभेदात् तथा पञ्चोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलफलमनुष्ठेया इत्याह। यः कश्चिदित्यादिना ॥ फलकामिना ऽनुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितफलाय भवति। फलानभिसन्धिना चानुष्ठीयमानं ब्रह्म विद्यार्थं भवति। मेधाहीनेन ब्रह्मणोऽवगन्तुमशक्यत्वान्मेधाकामस्य जपोऽपि ब्रह्मविद्यार्थो भवति। श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्ध्यर्थं यागाद्यनुष्ठातुं न शक्यत इति। श्रीकामस्य होमोऽपि परम्परया ब्रह्मविद्योपयोगीति सप्तत्वात्पर्यं विद्यासन्निधिसमाम्नातानां सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥ १ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

उ० यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्यो
ऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
अमृतस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं मे विच-
र्षणं । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि
विश्रुवं । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया ऽपि-
हितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वित-

भा० यश्छन्दसामिति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमावुच्येते स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । ततो मे श्रियमावहेति च लिङ्गदर्शनात् । यश्छन्दसां वेदानां ऋषभ इव ऋषभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्व्वरूपः सर्व्ववाग्व्याप्तेस्तद्यथा शङ्कुनेत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एव ऋषभत्वमोङ्कारस्य । ओङ्कारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैव । ओङ्कारस्य छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदो ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसम्बभूव । लोकवेदव्याहृतिभ्यः सारिष्ठं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ॐकारः सारिष्ठत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योङ्कारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरवकल्पते । स एवम्भूत ॐकार इन्द्रः सर्व्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञा

घा० अवान्तरतात्पर्य्यमभिप्रेत्याह । यश्छन्दसामित्यादिना ॥ सम्बभूवेति जन्मवाचके पदे श्रूयमाणे किमिति प्रजापतिर्लोकानभ्यतपदित्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेण आत्मज्ञानयोग्यकार्य्यश्रेष्ठत्वेन प्रतिभानं व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥ पुरुषविष-

उ० न्वाना ॥ १ ॥ कुर्व्वाणाचीरमात्मनः । वासाᳪ

भा० वत्तं हि प्रार्थयते ऽमृतत्वान्ततत्त्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात्। हे देव धारणो धारयिता भूयासं भवेयं। किञ्च शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतद्रूपादिति प्रथमपुरुषपरिणामः। जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्त्वनिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः। कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रुव श्रोता भूयासमित्यर्थः। किमात्मज्ञानयोग्यः कार्य्यकारणसङ्घातो ऽस्त्विति वाक्यार्थः। मेधा च तदर्थमेव प्रार्थ्यते। ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि। असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्। त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते। मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदितमत्त्व इत्यर्थः। श्रुतं श्रवणपूर्व्वकमात्मज्ञानादिकं मे गोपाय रक्ष। तत्प्राप्त्यविस्मरणादिकं कुर्व्वित्यर्थः। जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य। होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते। आवहन्ती आनयन्ती वितन्वाना विस्तारयन्ती तनोतेस्तत्कर्मत्वात् ॥१॥ कुर्व्वाणा निर्व्वर्त्तयन्ती अचीरं

व्या० शिरीरम इति ॥ भूयासमित्युत्तमपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन परिणामः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ अचेतनशब्दं प्रति प्रार्थना कथं ॥ कथमिन्द्रशब्देनाभिधानमित्याशङ्क्य ब्रह्माऽभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह। ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थत्वेदोङ्कारः किमिति सर्व्वैर्गोपाय्यत इत्याशङ्क्याह। मेधयेति ॥

॥

उ॰ सि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जने ऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग

भा॰ अचिरं क्षिप्रमेव छान्दसो दीर्घः। चिरं वा कुर्व्वाणा आत्मनो मम किमित्याह। वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गोश्चेति यावत्। अन्नपाने च सर्व्वदा एवमादीनि कुर्व्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्त्तनात्परमावह आनय। अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति। किंविशिष्टां लोमशां अजाव्यादियुक्तां अन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादोङ्कार एवाभिसम्बध्यते। स्वाहा स्वाहाकारो होमान्तमन्त्रार्थज्ञापनार्थः। आयन्तु मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः। ब्रह्मचारिणो विमायन्तु प्रमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥ २ ॥ यशो यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि। श्रेयान् प्रशस्यतरो

व्या॰ लौकिकप्रज्ञयेति॥ शालग्रामादिष्विव देवताबुद्धीत्यर्थः। नैतस्मार्षेयादि मृग्यं। ब्रह्मणोत्पन्नत्वात्। वस निवासे वस आच्छादने इति धातुद्वयादुप्रत्ययः। शीलार्थे वसुर्वसनशीलः। पराच्छादनशीलो वा वसुः। अतिशयेन वसुर्वसीयान्। तस्माद्वसीयसः।

ॐ प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । निभगा ऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा

भा० वस्यसो वसीयसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वा श्रसानीत्यन्वयः । किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन् पूजावन् प्रविशानि प्रविश्य च अनन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः। स त्वमपि मा मां भग भगवन् पूजावन् प्रविश आवयोरेकत्वमेवास्तु। तस्मिन् त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्यां । यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयतीति अहानि वाऽस्मिञ्जीर्य्यन्त्यन्तर्भवन्तीत्यहर्जरस्तञ्च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणः । हे धातः सर्व्वस्य विधातः मामायन्तु आगच्छन्तु सर्व्वतः सर्व्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलिनां सर्व्वपापदुःखापनयनस्थानमसि अतो मां प्रभाहि प्रकाशयात्मानं प्रपद्यस्व च मां शरविद्धमिव लोहं त्वन्मयं

व्या० इत्योपश्चान्दसः ॥ वसुमान्वसुशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह । वसुमत्तराद्वेति ॥ पूर्व्वोक्तस्य प्रयोजनमाह । किञ्चेति ॥ यदुक्तं

उ० भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायन्तु सर्वतः स्वाहै-कञ्च ॥ ४ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं । माहाचमस्यः

भा० त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः ॥ श्रीकामोऽस्मिन् विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनञ्च कर्मार्थं । कर्म चोपात्तदुरितक्षयाय । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथाच स्मृतिः । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति॥ ३॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रानुक्रान्तास्ते च पारम्पर्य्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं * स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते भूर्भुवःसुवरिति । इतीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । एतास्तिस्र इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः ।

व्या० ब्रह्मचारिणो मामायन्त्विति तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरानुवाकस्य सम्बन्धमाह । संहिताविषयमित्यादिना ॥ व्याहृतीनां श्रद्धागृहीतत्वात्तत्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदिति । ततो व्याहृतिशरीरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मान्तरहृदयध्येयत्वेनोपदिश्यत इत्यर्थः । मह इति

---

* ब्रह्मान्तरोपासनमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

उ० प्रवेदयते । मह इति तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ॥

भा० परामृष्टाः स्मर्य्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्य्यन्ते तावत् । तामासियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्विदितवान् ददर्श इत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थं । ऋषिस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यते । इहोपदेशाद्येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्धि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा आप्नोतेर्व्याप्तिकर्म्मणः । आत्मा इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः । प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना देवलोकादयः सर्व्वेऽवयवभूता यतः । आदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते यतः । अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं । लोकादीनां मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्व्वेऽवयवभूताः यत आहाऽऽ

आ० व्याहृतावङ्गिब्रह्मदृष्टिः कर्त्तव्या । तत्र किं साम्यमित्यत आह । महद्धीति । यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि मध्यभागश्चाङ्गी इतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्यापकत्वात् ॥ तथा महाव्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति कथ्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कथ्यन्ते । प्रथमव्याहृतिः पादौ द्वितीया बाहू तृतीया शिर इत्यर्थः । व्याहृत्यवयवं ... ५ ग्ना-

उ० भुव इत्यन्तरिक्षं । सुव इत्यसौ लोकः ॥ १ ॥
मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्र-
मसा वाव सर्वाणि ज्योतींꣳषि महीयन्ते । भूरिति
वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳ-
षि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे
वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्य-
पानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन
वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्च-

भा० दित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मना ह्यङ्गानि महीयन्ते महनं वृद्धिरुपचयो महीयन्ते वर्द्धन्त इत्यर्थः ॥

अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति । एवमुत्तरोत्तरा एकैका चतुर्द्धा भवति ॥ १ ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योङ्कारः शब्दाधिकारेऽन्यस्यासम्भवादुक्तार्थमन्यत् ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्द्धेति । ता वा एता भूर्भुवः सुवर्मह इति चतस्र एकैकशश्चतुर्धा चतुःप्रकाराः ।

व्या० तेषुत्पत्तिविधिरुक्तः । इदानीमङ्गविशेषविधिः कथ्यते । भूरिति वा अयं लोक इत्यादिना ॥

तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुर्धा चतुःप्रकारा अवगन्तव्येति तात्पर्यमाह । अयं लोक इत्यादिना ॥ एकैका व्याहृतयो यदा चतुःप्रकाराश्चिन्त्यन्ते षोडशकलः पुरुष उपासितो भवतीत्यभिप्रेत्य

उ॰ तुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥

भा॰ धाशब्दः प्रकारवचनः। चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः। तासां यथाक्लृप्तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः। ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति। किं। ब्रह्म। ननु तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यमविज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति। न। तद्विशेषविवक्षुत्वाददोषः। सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मकं ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो हृदयान्तरुपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिश्च। शान्तिसमृद्धमित्येवमन्तो विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति। तद्विवक्षुर्हि शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह। अतो न दोषः। यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः। अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यताऽस्योभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनं लिङ्गाच्च। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे विधायकाभावाच्च। न हि वेदोपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति।

व्या॰ सङ्क्षेपमाह। ता वा एता इति॥ स वेदब्रह्मेति॥ ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न सङ्कीर्त्यतेऽधिकारविधिवाक्ये। किन्तु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति सूचयितुमित्याह। न तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिना॥ यदि व्याहृत्यवयव एव ब्रह्मोत्तरत्रोपास्यते तदैवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेऽग्नौ प्रतिष्ठाभिधानं घटते तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधानमुपासनैकत्वे लिङ्गमाह। लिङ्गाच्चेति॥ किञ्चैकत्र प्रधानविद्यावि-

उ॰ ३ ॥ असौ लोको यजूꣳषि वेद द्वे च ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं

भा॰ व्याहृत्यनुवाके ता यो वेदेति वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनभेदको वक्ष्यमाणार्थत्वञ्च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तं। सर्व्वे देवा अस्मै एवंविदुषेऽङ्गभूता आवहन्ति आनयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः॥३॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः॥५॥

भूर्भुवः सुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य हिरण्यगर्भस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्यदेवता इत्युक्तं। यस्य ताऽङ्गभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थञ्च हृदयाद्याकाशस्थानमुच्यते सालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन् हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्म्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते पाणाविवामलकं । मार्गश्च सर्व्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते ॥ स इति ॥ व्युत्क्रम्यायं पुरुष इत्यनेन सम्बध्यते। य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तर्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽने-

व्या॰ धिरपरत्र गुणविधिरित्येवमनुवाकभेदे चरितार्थेनानन्यथासिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्य इत्याह। विधायकाभावाच्चेति॥ विधायकात्मक इति भिन्नविद्यावोधक इत्यर्थः॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः॥५॥

तदुपलभ्यत्वादिति ज्ञानाकारपरिणामिनि मनस्येवोपलभ्यत्वाद्व्याप्तेरित्यर्थः*। तस्य†मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तदधिष्ठातृतया

* ध्यायिमिरित्यर्थः इति पुस्तकान्तरपाठः। † जडस्येति पाठान्तरः।

उ॰ पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्राऽसौ केशान्तो विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव

भा॰ कनाडीसुषिरं ऊर्द्धनालाधोमुखो विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य्य एष आकाशः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत् । तस्मिन् सोऽयं पुरुषः पुरि शयनात्पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानं । मनुतेर्ज्ञानकर्म्मणस्तन्मयस्तदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानी तन्मयस्तल्लिङ्गो वा । अमृतोऽमरणधर्म्मा । हिरण्मयो ज्योतिर्म्मयस्तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येदृशस्य स्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्द्धं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा चाऽन्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता । यश्चैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् । यत्र केशान्तः केशानामन्तो मूलं विवर्त्तते विभागेन वर्त्तते मूर्द्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता व्यपोह्य विभज्य विदार्य्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या

व्या॰ हिरण्यनाडी योगशास्त्रे बोध्यते *। तस्य शास्त्रे करणाधिष्ठातृत्वेन

---

* हिरण्यगर्भोऽनुसीयत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

उ० इति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यं । आप्नोति मनसस्पतिं । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपति-र्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाश-

---

भा० सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिमार्गः स्वरूपप्रतिपत्ति-द्वारमित्यर्थः । तयैव विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्ना विनि-ष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति व्याहृतिरूपो यो ऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मना इमं लोकमाप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्या-त्मनि वायौ प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्त्तते ॥ १ ॥ सुवरिति तृतीय-व्याहृत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याहृ-त्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेष्वात्मभावेन स्थित्वा-ऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वयमेव राजा धिपतिर्भवति अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्व्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे ॥ आप्नोति मनसस्पतिं । सर्व्वेषां हि मनसां पतिः सर्व्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्व्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदा-प्नोत्येवं विद्वान् । किञ्च वाक्पतिः सर्व्वासां वाचां पतिर्भ-वति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिर्विज्ञानपतिर्विज्ञानानां पतिः । सर्व्वात्मकत्वात्सर्व्वप्रा-

---

आ० प्रसिद्धत्वादिति तल्लिङ्गत्वमुक्तमित्यर्थः । स्वाराज्यं निरङ्कुशमै-श्वर्यं जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणं न भवतीत्याह । अङ्गभूतानां देवा-

उ० शरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं । शान्तिसमृद्धममृतं । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥ वायावमृतमेकञ्च ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० णिनां करणैस्तद्वान् भवतीत्यर्थः । किञ्च ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किन्तत । उच्यते । आकाशशरीरं आकाशः शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरं । किन्तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यात्म सत्यं मूर्त्तामूर्त्तमवितथं स्वरूपञ्चात्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म प्राणारामं प्राणेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामं प्राणानां वाऽरामो यस्मिन् तत्प्राणारामं । मन आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मन आनन्दं । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धं । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति । शान्तिसमृद्धममरणधर्म्मि एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्म्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य उपास्स्वेत्याचार्य्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ २ ॥ ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

ष्या० नामिति ॥ सावधिकमैश्वर्य्यमत एवाह । आप्नोतीत्यादिना ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उ॰ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्नि-
र्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
वनस्पतयः । आकाश आत्मा । इत्यधिभूतं ॥
अथाध्यात्मं । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः ।
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म्म माꣳसꣳ स्नावास्थि

भा॰ यदेतद्व्याहृत्यात्मकब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथि-
व्यादिपाङ्क्तस्वरूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसङ्ख्यायोगात्प-
ङ्क्तिच्छन्दसम्पत्तिस्ततः पाङ्क्तत्वं सर्व्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः
पञ्चपादा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञ इति श्रुतेः । तेन यत्सर्व्वं
लोकाद्यात्मान्तञ्च पाङ्क्तं परिकल्पयन्ति । तेन यज्ञेन
परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसम्पद्यते । तत्कथं
पाङ्क्तमिदं सर्व्वमित्यत आह । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशो
वाऽन्तरदिश इति लोकपाङ्क्तं । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा
नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तं । आप ओषधयो वनस्पतय
आकाश आत्मेति भूतपाङ्क्तं । आत्मेति विराड्भूताधिकारा-
दित्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपाङ्क्तद्वयोपलक्षणार्थं ।
लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् । अथानन्तरमध्यात्मं

व्या॰ उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण हिरण्यगर्भोपासनविषय
इत्याह । यदेतदित्यादिना ॥ पृथिव्यादेः कथं पाङ्क्तत्वमित्याकाङ्क्षायां
पङ्क्त्याख्यस्य छन्दसः सम्पादनादित्याह । पञ्चसङ्ख्येति ॥ न
केवलं पञ्चसङ्ख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसम्पादनं यज्ञत्वसम्पादनमपि
कर्त्तुं शक्यत इत्याह । पाङ्क्तश्च यज्ञ इति ॥ पत्नीयजमानदेव

उ॰ मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वं । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति ॥ १ ॥ सर्वमेकञ्च ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳ सर्वं । ओमित्ये-

भा॰ पाङ्क्तत्रयमुच्यते। प्राणादि वायुपाङ्क्तं। चक्षुरादीन्द्रियपाङ्क्तं। चर्म्मादि धातुपाङ्क्तं। एतावद्धीदं सर्व्वमध्यात्मं। वाह्यञ्च पाङ्क्तमेवेत्येतदेवं अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिर्वेदस्तद्दर्श-नसम्पन्नो वा कश्चिद्दृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह । पाङ्क्तं वा इदं सर्व्वं पाङ्क्तेनैवाध्यात्मिकेन सङ्ख्यासामान्यात्पाङ्क्तं वाह्यं स्पृणोति बलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतदेव पाङ्क्तमिदं सर्व्वमिति यो वेद स प्रजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तं। अनन्तरं पाङ्क्तस्व-रूपेणेदानीं सर्व्वोपासनाङ्गभूतस्योङ्कारस्योपासनं विधि-त्सयते। परापरब्रह्मदृष्ट्या ह्युपास्यमान ओङ्कारः शब्द-मात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति । स ह्यालम्बनं

व्या॰ मानुषवित्तैः पञ्चभिः सम्पाद्यत इति यज्ञः पाङ्क्त इत्यर्थः ॥ उत्कृ-ष्टदृष्टिर्निकृष्टे फलवतीति न्यायाद्वाह्यपाङ्क्तरूपेणाध्यात्मिकपाङ्क्त-त्रयमवगन्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । एकात्मतयेति ॥ इति सप्तमो ऽनुवाकः ॥ ७ ॥

वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरानुवाकमवतारयति । व्याहृत्यात्मन इत्यादिना ॥ वेदविदां हि सर्व्वाः क्रिया ओङ्कारमुच्चार्य्य प्रवर्त्तन्ते तस्य श्रद्धागृहीतत्वात्तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदत

उ० तदनुकृतिर्ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओ३ंशोमिति शस्त्राणि श३ंसन्ति । ओमित्यध्वर्य्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ॥ ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति

भा० ब्रह्मणः परस्यापरस्य च प्रतिमेव विष्णोः। एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति श्रुतेः। ओमिति। इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः। ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत। यत ओमितीदं सर्व्वं हि शब्दरूपमोङ्कारेण व्याप्तं। तद्यथा शङ्कुना इति श्रुत्यन्तरात्। अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्व्वमोङ्कार इत्युच्यते। ओङ्कारस्तुत्यर्थमुत्तरो ग्रन्थः। उपास्यत्वात्तस्य। ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणं। करोमि यास्यामि वेति। कृतमुक्त ओमित्यनुकरोत्यन्यः। अत ओङ्कारोऽनुकृतिः। ह स्म वै इति प्रसिद्धावद्योतकाः। प्रसिद्धं ह्योङ्कारस्यानुकृतित्वं। अपि चोश्रावयेति तत्पूर्व्वकमाश्रावयति प्रतिश्रावयति। तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः। ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि। तथोमित्यध्वर्य्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति जुहोमीत्युक्तः। ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति। ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवच्यन्

घा० त्वमादायैवोपासनं निर्धार्य्यत इत्यर्थः। नन्वोङ्कारस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वादहमनेनोपासित इति ज्ञानाभावात्कथं

उ० ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नुवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥ ओं दश ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।

भा० प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह । ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वेद उपाप्नुवानीति प्राप्नुयां ग्रहिष्यामीति । उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा ब्रह्म परमात्मा तमुपाप्नुवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह । सचेतनोङ्कारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओङ्कारपूर्व्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोङ्कारं ब्रह्मोपासीतेति वाक्यार्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात् श्रौतस्मार्त्तानां कर्म्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्म्मणां

व्या० फलदातृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । परापरेति ॥ प्रतिमाद्यर्चनमिव सर्व्वत्र ईश्वर एव फलदातेति भावः । ओङ्कारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह । ओमितीदमिति ॥ सर्व्वास्पदत्वमोङ्कारस्य ब्रह्मणा सादृश्यमित्यर्थः । शस्त्राणि गीतिरहिता ऋच उच्यन्ते । प्रतिगरमित्योंशों सामो दैवेतिशब्दमध्वर्युः प्रतिगृणाति होतुः शंसनं प्रति । प्रतिशंसनमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ प्रवक्ष्यन्निति ॥ वच परिभाषणे इत्यस्य रूपं प्रथमव्याख्याने । द्वितीये वह प्रापणे इत्यस्य द्रष्टव्यं ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

व्यवहितानुवाकेन सम्बन्धमाह । विज्ञानादेवेत्यादिना ॥ अपरविद्यासहकारितया तत्फलेनैव फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमुत्तरानु

उ० दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रव-
चने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च

भा० पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः । ऋतमिति व्याख्यातं । स्वाध्यायोऽध्ययनं । प्रवचनमध्ययनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतान्यृतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं सत्य-प्रवचनं यथा व्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो वाह्य-करणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं होतव्यं । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयं । प्रजाश्चोत्पाद्याः । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्य्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत्सर्व्वैरेतैः कर्म्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्व्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणं । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थज्ञानं । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनञ्च तदविस्मरणार्थं धर्म्मवृद्ध्यर्थञ्च अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्य्यः ॥

व्या० वाकारम्भ इत्यर्थः । लौकिकसंव्यवहारो विवाहादिः । पुनःपुनः स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्य्यमाह । सर्व्वैरेतैरिति ॥ किमिति यत्नतोऽनुष्ठेये तत्राह । स्वाध्यायाधीनमिति ॥

उ० स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

भा० सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्यवचः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राथीतरः रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्य्यो मन्यते । तप एव कर्त्तव्यमिति । तपोनित्यस्तपःपरस्तपो नित्य इति वा नाम । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्य्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्य्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । तद्धि तपो हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्तेऽनुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थं ॥ १ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

व्या० त्रयाणामृषीणां मतभेदोपन्यासेन स्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरं विवृणोति । सत्यमित्यादिना । स्वाध्यायार्थं इति [illegible] इषे त्वेति शाखां छिनत्तीतिवत् । इति नवमोऽनुवाकः ९

उ० अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्त्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविणꣳ सुवर्चसं। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्को-

---

भा० अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः। स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये प्रकरणतो विद्यार्थं हि इदं प्रकरणं। न चान्यार्थत्वमवगम्यते। स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते। अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्मना। कीर्त्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिवोच्छ्रिता मम। ऊर्द्धपवित्र ऊर्द्धं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानं प्रकाश्यं पवित्रं परमं च ब्रह्म यस्य सर्व्वात्मनो मम सोऽहं ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव वाजवतीव। वाजमन्नं तद्वति सवितरीत्यर्थः। यथा सवितरि अमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः एवं स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि। द्रविणं धनं सुवर्चसं दीप्तिमदेवात्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्त्तते। ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्। सुवर्चसं द्रविणमिव द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वात्। अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्त्तव्यः। सुमेधाः शोभना मेधा सर्व्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः। संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वं। अत

व्या० अन्यत्र विनियोजकश्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह। न चान्यार्थत्वमिति॥ अन्वितमसीत्यादिवदुपासनाविधिशेषत्वं वा वक्तुं न शक्यते। ज्ञानक्रियासाधनविधेः प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः।

उ० वेदानुवचनं ॥ १ ॥ अहं षट् ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्य्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्म्मं चर ।

भा० एवमृतोऽमरणधर्म्मा अक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः । उक्षितो वा अमृतेन सेचितः सिक्तोऽमृतोक्षितोऽहमित्यादिब्राह्मणमिति । एवं त्रिशङ्कोर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं । वेदो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं वेदानुवचनं । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुनार्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते ॥ ऋतञ्चेत्यादिकर्म्मोपन्यासादनन्तरञ्च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते । एवं श्रौतस्मार्त्तेषु नित्येषु कर्म्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्त्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्त्तव्यानि श्रौतस्मार्त्तकर्म्माणीत्येवमर्थः ।

व्या० अहं वृक्षस्येति मन्त्रस्य ऋषिस्त्रिशङ्कुः पङ्क्तिश्छन्दः परमात्मा देवता ब्रह्मविद्यार्थो जपे विनियोगः । न केवलमस्य जपो विद्यार्थः पूर्वोक्तानि कर्म्माण्यपीत्याह ऋतञ्चेत्यादिना ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्य्यमाह । वेदमनूच्येत्यादिना ॥ विद्योत्पत्त्यर्थं नित्यनैमित्तिकान्यनुष्ठेयानीत्येको नियम उक्तः ॥ प्रागेव चावानुष्ठेयानीति नियमान्तरमाह । प्रागिति ॥ प्रागुपन्यासाच्च

भा० अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात्। संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्यात्मज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते। तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुत इति स्मृतिः। वक्ष्यति च। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति। अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि। अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः। प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि। उदितायाञ्च विद्यायामभयं प्रतिष्ठां विन्दते। न बिभेति कुतश्चनेति। किमहं साधु नाकरवमित्येवमादिना कर्म्मनैष्किञ्चन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते। पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि निष्कर्माणीति मन्त्रवर्णाच्च। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ऋतादीनां पूर्व्वोपदेशानर्थक्यपरिहारार्थः। इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्त्तव्यनियमार्थः। वेदमनूच्याध्याप्याचार्य्यो ऽन्तेवासिनमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः। अतोऽवगम्यते अधीतवेदस्य धर्म्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न समावर्त्तितव्यमिति बुद्ध्वा कर्म्माणि चारभेदिति स्मृतेश्च। कथमनुशास्तीत्याह। सत्यं वद

व्या० कर्म्मणामिति सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। केवलेत्यादिना॥ अविद्यया कर्म्मणा मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्म्मानुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः॥ ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना पूर्वञ्च कर्म्मानुष्ठानमुक्तमेवातः पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह। ऋतादीनामिति॥ विचारमकृत्वा गुरुकुलान्न निवर्त्तितव्यं। किन्त्वध्ययनविधेरर्थावबोधद्वारेण पुरुषार्थपर्य्यवसायितासिद्ध्यर्थमक्षरग्रहणानन्तरमर्थावबोधे प्रयतितव्यमित्याह। ग्रन्थग्रहणादन्विति॥

उ॰ स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यं । धर्म्मान्न प्रमदितव्यं । कुशलान्न प्रमदितव्यं । भूत्यै न प्रमदितव्यं । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं ॥ १ ॥ देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यं । मातृदेवो भव । पितृ-

---

भा॰ यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं वद । तद्वद्धर्म्मं चर । धर्म्म इत्यनुष्टेयानां सामान्यवचनं सत्यादिविशेषनिर्द्देशात् ॥ स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः । आचार्य्यायाऽऽचार्य्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रियार्थमाचार्य्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं सन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्त्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्म्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः । प्रजा प्रजननप्रजातित्रयनिर्द्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्त्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाऽसत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्म्मान्न प्रमदितव्यं । धर्म्मश-

---

भा॰ वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरप्येतच्छ्रुतिनिबद्धेत्याह । अतोऽवगम्यत इति ॥ वक्तव्यमिति वचनाद्धं परस्य हितमित्यर्थः ॥

उ॰ देवो भव १ आचार्य्यदेवो भव १ अतिथिदेवो भव १ यान्यनवद्यानि कर्म्माणि १ तानि सेवितव्यानि १ नो इतराणि १ यान्यस्माकꣳ सुचरितानि १ तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि १ एके चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः १ तेषां

भा॰ त्वस्यानुष्ठेयविषयत्वात्। अननुष्ठानं प्रमादः स न कर्त्तव्यो-ऽनुष्ठातव्य एव। कुशलादात्मरक्षार्थात् कर्म्मणो न प्रमदितव्यं। भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्कर्म्मणो न प्रमदितव्यं। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं। ते हि नियमेन कर्त्तव्ये इत्यर्थः। देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यं दैवपित्र्ये कर्म्मणी कर्त्तव्ये। मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं भव स्याः। एवं पितृदेवः। आचार्य्यदेवोऽतिथिदेवो भव। देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः। यान्यपि चान्यान्यनवद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि कर्त्तव्यानि त्वया नो कर्त्तव्यानीतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि। यान्यस्माकमाचार्य्याणां सुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यानि अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि नियमेन कर्त्तव्यानीत्येतत्। नो इतराणि विपरीतान्याचार्य्यकृतान्यपि। ये के च विशेषिता आचार्य्यत्वादिधर्म्मैरस्मदस्मत्तः श्रेयांसः

व्या॰ सर्व्वमेतत् स्पष्टमिति ॥ एवं कर्त्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठानकाले

उ॰ त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं । श्रद्धया देयं । अश्रद्धया ऽदेयं । श्रिया देयं । ह्रिया देयं । भिया देयं । संविदा देयं । अथ यदि ते कर्म्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । यूक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् । तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा

भा॰ प्रशस्ततरास्ते च ब्राह्मणा न चचादयस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यं प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयस्तेषां श्रमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वाऽऽसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रश्वसितव्यं । प्रश्वासोऽपि न कर्त्तव्यः केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यं । किञ्च यत्किञ्चिद्देयं तच्छ्रद्धयैव देयं । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यं । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यं । ह्रिया लज्जया च देयं । भिया च भयेन देयं । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्य्यं । अथैवं वर्त्तमाने त्वयि यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्त्ते वा कर्म्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्याद्भवेत् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्म्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन सम्बन्धः कर्त्तव्यः । सम्म-

---

था॰ समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इत्याह । अथ-

उ॰ धर्म्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्त्तेरन्। तथा तेषु वर्त्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनं। एवमुपासितव्यं। एवमुचैतदुपास्यं॥ ४॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि विचिकित्सा वा स्यात्तेषु वर्त्तेरन् सप्त च॥ इत्येकादशोऽनुवाकः॥११॥

भा॰ र्म्मिणो विचारक्षमाः। युक्ता अभियुक्ताः कर्म्मणि वृत्ते वा। आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः। अलूक्षा अरूक्षा अक्रूरमतयः। धर्म्मकामा अदृष्टार्थिन अकामहता इत्येतत्। ते यथा तत्र तस्मिन् कर्म्मणि वृत्ते वा वर्त्तेरन् तथा त्वमपि वर्त्तेथाः। अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्तदोषेण सन्दिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्व्वमुपनयेत् ये तत्रेत्यादि। एष आदेशो विधिः। एष उपदेशः पुत्रादीनां। एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत्। एतदेवानुशासनमीश्वरवचनं। आदेशवाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्व्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत्। यस्मादेवं तस्मादेवं यथोक्तं सर्व्वमुपासितव्यं कर्त्तव्यं। एवमु चैतदुपास्यमेव चैतन्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनं॥ इत्येकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

ध्या॰ वमित्यादिना॥ इत्येकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

उ॰ शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्य्यमा । शन्न इन्द्रो वृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषं । ऋतमवादिषं । सत्यमवादिषं । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्मां । आवीद्वक्तारं ॥ १ ॥ सत्यमवादिषं पञ्च च ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

भा॰ अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति । शन्नो मित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्व्वं । अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्म्मणोर्विवेकार्थं । किं कर्म्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः । आहोस्विद्विद्याकर्म्मभ्यां सह ताभ्यां विद्याया वा कर्म्मापेक्षाया उत केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्म्मभ्यः स्यात् समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्म्माधिकाराद्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः । स रहस्यो द्विजन्मनेति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना । विद्वान् यजते विद्वान् याजयति इति

ष्या॰ अपरप्रयुक्ता इति स्वतन्त्रा इत्यर्थः । ग्रन्थादौ आद्यवादे केवलाया विद्याया निःश्रेयसहेतुत्वमुक्तमपि स्फुटीकर्त्तुं कर्म्मविधिमुपलभ्य प्रसङ्गात् पुनर्विचारयितुमुपक्रमते । अत्रैतच्चिन्त्यत इत्यादिना ॥ विवेकार्थमिति पृथक्फलत्वाज्ञापनार्थमित्यर्थः । भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायेन ज्ञानस्यापि कर्म्मकर्त्तुः संस्कारतया कर्म्मविधिशेषत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यार्थवादमात्रत्वात्कर्म्भ्य एव परोऽर्थ इति पूर्वपक्षसिद्धान्तमाह । नित्य-

उ० शन्नः शीक्षाᳪं सह नौ यश्छन्दसां भूः स यः पृथिव्योमित्यृतञ्चाहं वेदमनूच्य शन्नो द्वादश ॥ १२ ॥ शन्नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविᳪंशतिः ॥ २३ ॥ हरिः ॐ ॥ शन्नो वक्तारं ॥ इति शिक्षाध्यायः ॥ प्रथमा वल्ली ॥ ॥

भा० च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदृश्यते। सर्व्वत्र ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति च। कृत्स्नश्च वेदः कर्म्मार्थ इति हि मन्यन्ते। केचित्कर्म्मभ्यस्त्वेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यान्न। नित्यत्वान्मोक्षस्य। नित्यो हि मोक्ष इष्यते। कर्म्मकार्य्यस्यानित्यत्वं प्रसिद्धं। लोके कर्म्मभ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात् तच्चानिष्टं काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात्। आरब्धस्य च कर्म्मण उपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुपपन्नो ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत्। तच्च न। शेषकर्म्मसम्भवात्। तन्निमित्तशरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्युक्तं। कर्म्मशेषस्य च नित्यत्वानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च। यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्म्माधिकारादित्यादि। तच्च न।

व्या० त्वादित्यादिना॥ यद्यप्यध्ययनविधिप्रयुक्तः कृत्स्नो वेदार्थ एकेन विचारितव्यस्तथाप्यध्ययनविधौ प्रतिवाक्याध्ययनं प्रतिवाक्यार्थविचारश्च व्यापारभेदात्तत्तत्प्रयुक्ताभ्युदयकामस्य कर्म्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानवत्त्वमात्रेण कर्म्मण्यधिकारसम्भवाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगित्वान्न समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्म्माधिकारे प्रमाणमस्तीत्याह। तच्च नेति॥ यद्यपि चाध्ययनविधिप्रयुक्तो वेदान्तविचारोऽपि कृतो गुरुकुल एव तथापि न समस्तवेदार्थज्ञान-

भा॰ श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य। श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्म्मण्यधिक्रियते नोपासनमपेक्षते। उपासनञ्च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते। मोक्षफलं अर्थान्तरप्रसिद्धञ्च स्यात् श्रोतव्येत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वं। एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्म्मभ्यः स्यान्मोक्षः। विद्यासहितानाञ्च कर्म्मणां भवेत्कार्य्यान्तरारम्भसामर्थ्यं। यथा स्वतोऽमरणज्वरादिकार्य्यारम्भसामर्थ्यानामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्य्यान्तरारम्भसामर्थ्यं। एवं विद्यासहितैः कर्म्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेन्न। आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तदोषः। वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत्। न। ज्ञापकत्वाद्वचनस्य। वचनं

व्या॰ वतोऽधिकारः। उपासनासाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पृथग्भावादित्याह। श्रुतज्ञानेति॥ श्रुतादृरुकुले विचारिताद्वाक्यादनुष्ठानोपयोगि यज्ज्ञानं तावन्मात्रेण कर्म्मण्यधिक्रियते न ब्रह्मसाक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेकाभावादित्यर्थः। अध्यापनविधिव्यापारोपरमेऽनुष्ठेयतया भूतब्रह्मोपासनमेव नास्ति मानाभावादिति न वक्तव्यमित्याह। उपासनञ्चेति॥ एतच्च कर्म्ममीमांसान्यायाङ्गीकारमात्रेणोक्तं। वस्तुतस्तु श्रोतव्यविधिप्रयुक्त एवोपनिषद्विचारारम्भो भिन्नाधिकारः। कर्म्मकाण्डविचारोऽप्युत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे प्रतिष्ठितं॥ केवलं कर्म्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनमिति पक्षान्तरमाशङ्क्य निषेधति। एवं तर्हीत्यादिना॥ न स पुनरावर्त्तत इति वचनादारभ्योऽपि मोक्षो नित्य इति न शक्यं वक्तुं। प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञापकत्वात्। न चारभ्यस्य नित्यत्वयोग्यत्वं प्रसिद्धं। अन्यथा वचनस्य

भा० नाम यथा भूतस्यार्थस्य ज्ञापकं नाविद्यमानस्य कर्तृ। न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते आरब्धं वा विनाशि भवेत्।

एतेन विद्याकर्म्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तं। विद्याकर्म्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्त्तके इति चेत्। न। कर्म्मणः फलान्तरदर्शनात्। उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्म्मणो दृश्यते। उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षो गतिश्रुतेराप्य इति चेत् सूर्य्यद्वारेण तयोर्द्धमायन्नित्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत्। न। सर्व्वगतत्वाद्गन्तृभ्यश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्व्वगतं ब्रह्म। ब्रह्मव्यतिरिक्ताश्च सर्व्वे विज्ञानात्मानोऽतो नाप्यो मोक्षः। गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं भवति गन्तव्यं। न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तेनैव गम्यते तदनन्यत्वप्रसिद्धेश्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि। इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः। गत्यैश्वर्य्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्। अथापि

व्या० कारकत्वप्रसङ्गात्। अन्धो मणिमविन्दुदित्यादिष्वपि योग्यताकल्पनप्रसङ्गादित्याह। न ज्ञापकत्वादित्यादिना॥

कर्म्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति समसमुच्चयं निरस्य समुच्चयेष्वतिदिशति। एतेनेति॥ अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गेनेत्यर्थः। मोक्षेति॥ मोक्षस्य प्रतिबन्धहेतुरविद्याऽधर्म्मादिस्तन्निवर्त्तके विद्याकर्म्मणी न स्वरूपोत्पादिके। ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वं। प्रध्वंसस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतेः। केवलविद्यासाध्यैवाविद्यानिवृत्तिः। न तत्र विद्यायाः सहकार्य्यपेक्षा॥ कर्म्मफलन्त्वन्यदेव प्रसिद्धमित्याह। न कर्म्मण इति॥ उत्पत्तिः पुरोडाशादेः। संस्कारो व्रीह्यादेः। विकारः सोमस्य। आप्तिर्वेदस्य। कर्म्मफलं प्रसिद्धं। आत्मस्वरूपस्य

भा॰ स्वाद्यप्राप्यो मोक्षो गतिश्रुतीनां स एकधा स यदि पितृलोककामो भवति स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादिश्रुतीनाञ्च कोपः स्यादिति चेन्न । कार्य्यब्रह्मविषयत्वात्तासां । कार्य्ये हि ब्रह्मणि स्त्र्यादयः स्युर्न कारणे । एकमेवाद्वितीयं यत्र नान्यत्पश्यति तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यो विरोधाच्च। विद्याकर्म्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्म्मणा विरुध्यते। न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत् तच्छून्यञ्चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते। अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यादन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वं। यत्र हि द्वैतमिव भवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति। अथ यत्रान्यत् पश्यति तदल्पं। अन्योऽसावन्योऽहमस्मि। उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। सत्यत्वं चैकत्वस्यैकधैवानुद्रष्टव्य-

---

व्या॰ तु मोक्षस्यानादित्वादनादेयातिशयत्वादविकार्य्यत्वान्नित्याप्तत्वाच्च कर्म्मफलाद्वैपरीत्यमित्यर्थः। गतिश्रुतेरिति ॥ अर्चिरादिगतिश्रवणाद्ब्रह्माण्डाद्बहिस्थितब्रह्मप्राप्तिर्मोक्षस्ततो नित्याप्तत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः । गत्या प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा वा नोभयथापीत्याह। न सर्व्वगतत्वादिति ॥ गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्य्यं शङ्कापूर्व्वकं दर्शयति । गत्यैश्वर्य्येत्यादिना ॥ समुच्चयमभ्युपगम्य कर्म्मकार्य्यं किञ्चिन्मोक्षे न सम्भवतीत्युक्तं। सोऽपि न सम्भवतीत्याह। विरोधाच्चेत्यादिना ॥

यदि कर्त्रादिकारकभेदस्य सत्यत्वांशमयबोध्यब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदा मिथ्यार्थत्वात्कर्म्मविधीनामप्रामाण्यं स्यादित्याह । विहितत्वादिति ॥ शङ्कां विवृणोति। यदीत्यादिना॥ अध्ययनवि-

भा॰ मेकमेवाद्वितीयं। ब्रह्मैवेदꣳ सर्व्वमात्मैवेदꣳ सर्व्वमित्यादिश्रुतिभ्यः। न च सम्प्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्म्मोपपद्यते। अन्ये त्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयन्ते। अतो विरोधो विद्याकर्म्मणोः। अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः। तत्र यदुक्तं संहिताभ्यां विद्याकर्म्मभ्यां मोक्ष इति। अनुपपन्नं तत्। विहितत्वात्कर्म्मणां। श्रुतिविरोध इति चेत् यद्युपमृद्य कर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते। सर्पादि भ्रान्तिज्ञानोपमर्द्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्तः कर्म्मविधिःश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः। विहितानि च कर्म्माणि। स च विरोधो न युक्तः। प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेत् न। पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनां। विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः। संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतोरविद्याया निवृत्तिः कर्त्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः। एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न। यथा प्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्म्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनाञ्च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते। उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्प्यते। तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चावि-

---

व्या॰ धिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषार्थोपदेशकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यं। ननु भेदस्य सत्यत्वेन ततः प्रसिद्धिसिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियासमर्थमादाय प्रवृत्तानां प्रामाण्यं न विरुध्यत इत्याह। न पुरुषार्थेति॥ सङ्क्षेपवाक्यं विवृणोति। विद्योपदेशपरा तावदित्या-

भा० द्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकसंसारोपरमः। अपि च नात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः। कामयमानश्च करोति कर्माणि। तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणं संसारः। तद्व्यतिरिक्तात्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात् कामानुपपत्तिः। आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुपपत्तेः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः॥

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते। स्वात्मलाभे तु पूर्वोपचितप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति। अत एवास्मिन् प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम। एवञ्चाविरोधः कर्मविधिश्रुतीनां। अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धं। एवं तर्ह्याश्रमान्तरानुपपत्तिः। कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः। गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव। अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः स्युः। न कर्मानेकत्वात्। न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि। ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं शमो दमोऽहिंसा इत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रम-

---

व्या० दिना॥ पूर्वं सत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधमादाय समुच्चयो निरस्तः इदानीं काम्यकामिविषयत्वेनाविरोधमाह। अपि चेत्यादिना॥

समसमुच्चयं निरस्य गुणप्रधानभावेनापि तं निरस्यति। विरोधादेव चेति॥ विद्या चेत्कर्माणि स्वल्पफलेनापेक्षते विरुद्धत्वात्त्विदण्डिधर्मवदनुगमनं कथं तर्हि विद्यासन्निधाने कर्मणां पाठ इत्यत आह। स्वात्मलाभे त्विति॥ कर्मणो विद्यासाधनत्वं श्रुत्वा गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठन्ते कर्मजडाः।

भा॰ प्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसङ्कीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणादीनि च। वक्ष्यति च। तपसा ब्रह्म-विजिज्ञासस्वेति। जन्मान्तरकृतकर्म्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसम्भवात् कर्म्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्म्म-साध्यायाञ्च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव। लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनां। पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मदर्शिनः कर्म्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते। प्रतिपन्न-गार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्म्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्म्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात्। प्रवर्त्तयिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मीत्येवमादिश्रुतिलिङ्ग-दर्शनात्। कर्म्मप्रतिश्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेदग्निहोत्रादिकर्म्मप्रतिश्रुतेरधिको यत्नो महांश्च कर्म्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनां। तपो ब्रह्म-चर्य्यादीनाञ्चेतराश्रमकर्म्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्प साधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमि-

---

व्या॰ एवं तर्हीति॥ श्रुतिस्मृत्यन्तराणामपि विहितत्वाविशेषाद्दीप-कर्म्मसु कर्म्मत्वाविशेषाच्च ग्राम्यधर्म्मरागीणामेवैतच्चोद्यमित्याह। न कर्म्मानेकत्वादिति॥ असङ्कीर्णत्वादिति॥ हिंसाद्यमिश्रित-त्वादित्यर्थः। इतश्च विद्याकर्म्मणोः साधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्य-मावश्यकमित्याह। जन्मान्तरेति॥ कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठे-यत्वेऽपि न सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। लोकार्थत्वाच्चे-त्यादिना॥ गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वेन वैकल्पिकमनुष्ठानमुक्तं तत्रातुल्यत्वेन विकल्पमाक्षिपति। कर्म्मप्रतिश्रुतेरिति॥ जन्मा

भा॰ भिस्तस्येति चेन्न। जन्मान्तरकृतानुग्रहात्। यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि। नाऽसौ दोषः॥

यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं ब्रह्मचर्य्यादिलक्षणञ्चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति। ये च जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित्। केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणस्तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते कर्मफलबाहुल्याच्च पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासङ्ख्येयत्वात्। तच्च प्रतिपुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते। आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्युपायत्वाच्च। उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यवोचाम। उपायेऽधिको यत्नः कर्त्तव्यो नोपेये। कर्म्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव सर्व्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयाद्विद्योत्पद्यते चेत् कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत् नियमाभावात्। नहि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते नत्वी-

---

व्या॰ न्तरकृतानुग्रहादिति परिहाराय भाष्यं विवृणोति। यदुक्तमित्यादिना॥ कर्माणि यत्नाधिक्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्विकल्पविद्योतकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः।

इदानीं गृहस्थाश्रमकर्म्मणां वहिरङ्गत्वं सन्न्यासाश्रमकर्म्मणां त्वन्तरङ्गत्वं विद्यासाधनत्वमिति विशेषं दर्शयितुं चोद्यमुद्भावयति। कर्म्मनिमित्तत्वादित्यादिना॥ शान्तिद्वयस्यापौनरुक्तिमाह। शन्नो मित्र इति॥ तदपरं ब्रह्म मामपरविद्यार्थिनमावीदरक्षदित्यर्थः॥ इति द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥ इति श्रीपरमहंस परि-

उ० हरिः ॐ। सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु।
सह वीर्य्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु।
मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

भा० श्वरप्रसादतया ध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति अहिंसा ब्रह्मचर्य्यादीनाञ्च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानां। अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि सर्व्वेषाञ्चाधिकारो विद्यायां परञ्च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धं। शन्नो मित्र इत्यादि पूर्व्ववत् स्पष्टं॥ इति द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः शिक्षावल्ली॥ ॥ ॐ तत्सत्॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठिता। इदानीन्तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते। सह नाववत्विति॥ सह नाववतु नौ शिष्याचार्य्यौ सहैवावतु रक्षतु। सह नौ भुनक्तु भोजयतु। सह वीर्य्यं विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्त्तयावहै। तेजस्वि नौ आवयोस्तेजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्त्वर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः। मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्या-

---

व्या० व्राजकाचार्य्य श्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य श्रीभगवदानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः॥ १॥
इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवतु साधारण्येन मया पूर्व्वं प्रार्थित-

भा० चार्य्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीर्माविद्विषावहा इति। मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहै। शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमुक्तार्थं वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्थञ्चेयं शान्तिः। अविघ्नेनात्मविद्याप्राप्तिराशास्यते। तन्मूलं हि परं श्रेय इति॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि। अनन्तरञ्चान्तः सोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलेन च। एतावताऽशेषतः संसारवीजस्योपशमनमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रववीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्व्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि॥ प्रयोजनञ्चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः। वक्ष्यति च विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति। संसारनिमित्ते च सत्यभयं प्रतिष्ठाञ्च विन्दत इत्यनुपपन्नं। कृताकृते पुण्यपापे न तपत

व्या० त्वादित्यर्थः। असाधारण्येन परविद्योपसर्गशान्त्यर्थमाह। सह नाववत्विति॥ नौ आवयोस्तेजस्विनोरधीतं तेजस्व्यस्त्विति॥

वृत्तानुवादपूर्व्वकमानन्दवल्ल्यास्तात्पर्यमाह। संहितादीत्यादिना। ननु यथापूर्व्वमाप्नोति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव तथाऽपरविद्याफलमपि। सोऽश्नुते सर्व्वान् कामानिति सर्व्वविषयसाध्यानन्दान् संसारगोचरानेव दर्शयिष्यन् कथमात्यन्तिकसंसाराभाव इत्यत आह। प्रयोजनञ्चास्या इति॥ सर्व्वकामशब्देन निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिर्व्विवक्षिता।

भा॰ इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्व्वात्मब्रह्मविषया-
दात्यन्तिकः संसाराभाव इति स्वयमेव प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव सम्बन्धप्रयोजनज्ञापनार्थं ।
निर्ज्ञातयोर्हि सम्बन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणा-
भ्यासार्थं प्रवर्त्तते । श्रवणादिपूर्व्वकं हि विद्याफलं ।
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ।
ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं । बृहत्तमत्वाद्ब्रह्म तद्वेत्ति
विजानातीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव
ब्रह्म परं । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टञ्च
श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति स यो ह वै
तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि ॥

ननु सर्व्वगतं सर्व्वस्यात्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति अतो नाप्यं
प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा ।
अपरिच्छिन्नं सर्व्वात्मकत्वञ्च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदना-

आ॰ सा च स्वभावानन्दाभिव्यक्तिरूपाविद्यानिवृत्तिरेवेति संसार-
गोचरफलमित्यर्थः ॥ आद्यवाक्यस्यावान्तरतात्पर्य्यमाह । स्वय-
मेव चेति ॥ विद्ययैव केवलया मोक्षः साधयितुं शक्यते ।
ब्रह्मविदिति विशेषणात्सम्बन्धज्ञानस्य पुरुषाकाङ्क्षाविषयतया
परप्राप्तिः प्रयोजनं विद्याया इति । ज्ञानस्य वा कुत्रोपयोग
इत्याशङ्क्य यज्ञादिपरित्यागेन वेदान्तश्रवणादावेव मुमुक्षुणा
प्रवर्त्तितव्यमित्याह । निर्ज्ञातयोर्हीति ॥ परशब्देनोत्कृष्टमुच्यते ।
कथं ब्रह्मेति व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥

आप्नोतिशब्दस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कामुखेन मुख्यार्थे
बाधकमाह । ननु सर्व्वगतमित्यादिना ॥ परमार्थतो ब्रह्मस्वरूप-
स्यापि सतो जीवस्याविद्यया ब्रह्मानाप्तं स्यादिति सम्बन्धः ।

भा० त्सवच्च तस्याप्तिरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथं दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसङ्ख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्यया अन्नमयादीन् बाह्यानन्नात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वादन्नमयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्म नाप्तं स्यात् । तस्यैवमविद्ययाऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽविद्यायाऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्यया आप्तिर्यथा तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मतत्त्वदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव । ब्रह्मविदाप्नोति

व्या० भूतमात्राभिर्भूतांशैः कृता ये बाह्याः परिच्छिन्नास्तान्नमयादयस्तादात्म्यदर्शिन इत्यविद्याया विक्षेपकत्वरूपमुक्त्वा परमार्थं ब्रह्मरूपं नास्तीत्यभावदर्शनमावरणलक्षणं लिङ्गं यस्याः सा तयोक्ता ॥ स्वरूपेऽप्यग्रहणविपर्ययौ भवत इत्यत्र दृष्टान्तमाह । प्रकृतेति ॥ प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्य दशमस्य नवैव वयं वर्त्तामह इति विपर्ययस्वरूपदर्शनञ्च यथेत्यर्थः । अदर्शननिमित्तामनाप्तिं विविच्य दर्शननिमित्तामाप्तिं विवृणोति । तस्यैवमिति ॥ आद्यं ब्राह्मणवाक्यं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रं संक्षेपतोऽर्थकथनेनावतारयति । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना ॥ सर्वतो व्यावृत्तो यः स्वरूपविशेषस्तत्समर्पणे समर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्द्धारणायैषा ऋगुदाह्रियत इति सम्बन्धः । बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तिबलेनास्ति किमपि महद्वस्त्वित्यविशेषेण प्रतीयते । ततो लक्षो-

उ॰ तदेषाभ्युक्ता ।

भा॰ परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्व्वस्य वल्ल्यर्थस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूचितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्व्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणया अविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलञ्च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तं॥

स सर्व्वात्मभावः सर्व्वसंसारधर्म्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत् प्रदर्शनायैषा ऋगुदाह्रियते तदेषाभ्युक्तेति। तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थे एषा ऋगभ्युक्ताऽऽम्नाता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यं। सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणो विशेष्यं

आ॰ द्वेशेन लक्षणविधानमिति प्रसिद्धिरुपपद्यते। अव्याकृतादि ब्रह्मशब्दवाच्यतया सजातीयं घटादि विजातीयं। तस्मात्सजातीय विजातीयव्यावर्त्तकतया सत्यादिलक्षणस्य लक्षणत्वप्रसिद्धिरुपपद्यते। लक्षणाभिधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्य्यमिति वाक्यस्य व्यर्थतादोषः परिहृतः। पूर्व्वञ्च ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तं वेदनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य यो वेद निहितं गुहायामित्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं वक्तव्यमित्येवमर्थात् ऋगुदाह्रियत इत्याह। अविशेषेण चेति॥

आपातप्रतिपन्नविशेषणविशेष्यभावमादाय पदानि विभजते। सत्यादीनि हि त्रीणीति॥ विशेषणार्थानीति व्यावृत्त्यर्थानि। कुतो विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यत आह। विशेषणविशे-

भा० ब्रह्म विवक्षितत्वाद्वेद्यतया वेद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधान्येन विवक्षितं तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयं। यतोऽन्यस्माद्विशेषणविशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्य्यते। एवं हि तज्ज्ञानं भवति यदन्येभ्यो निर्द्धारितं। यथा लोके नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमिति। ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते। यथा नीलं रक्तञ्चोत्पलमिति। यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वं। न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक आदित्य इति तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्यते नीलोत्पलवत्। न लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां। नायं दोषः। कस्मात् लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इत्युच्यते

व्या० ष्यत्वादेवेति॥ नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यादौ सत्येव विशेषणविशेष्यभावे समानाधिकरणतयैकविभक्त्यन्तानि प्रसिद्धान्येतान्यपि च तथाभूतानि नानार्थगतविशेषणविशेष्यभावनिबन्धनानीति गम्यत इत्यर्थः॥ विशेषणविशेष्यभावस्य फलमाह। एवंहीति॥ विशेषणविशेष्यभावमाक्षिपति। नन्विति॥ नीलत्वं व्यभिचरदुत्पलं रक्तमपि सम्भवतीति नीलं विशेषणं घटते न तथा सत्यत्वादिकं व्यभिचरद्ब्रह्मान्तरं लोकप्रसिद्धं। ततः सजातीयव्यवच्छेद्यस्याभावाद्विशेषणविशेष्यभावो न घटत इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य तात्पर्य्येण प्रतिपाद्यत्वादव्याहतादिशास्त्रीयब्रह्मपदार्थव्यवच्छेदेनानिर्वाच्य विशेषणविशेष्यभावसम्भवात्तद्द्वारेण ब्रह्मलक्षणं विवक्षितमित्याह। नेति॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति।

उ॰ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

भा॰ समानजातीयेभ्य एव निवर्त्तकानि विशेषणानि विशेषस्य लक्षणं तु सर्व्वत एव यथावकाशदात्राकाशमिति लक्षणार्थञ्च वाक्यमित्यवोचाम ॥

सत्यादिशब्दा न परस्परं सम्बध्यन्ते परार्थत्वाद्विशेष्यार्था हि ते अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन सम्बध्यते। सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदनृतमित्युच्यते। अतो विकारोऽनृतं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं। एवं सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं

आ॰ नायं दोष इत्यादिना ॥ सर्वत एवेति ॥ सजातीयाद्विजातीयाच्च यथा महाभूतत्वेन सदृशः पृथिव्यादेर्विसदृशाच्चात्मादेराकाशस्य व्यावर्त्तकमवकाशदातृत्वमित्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति अतिव्याप्त्यादिरहितो व्यावर्त्तको धर्म्मो लक्षणं न्यायविशेषमीमांसकाः ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबलेन पदविशेषतः प्रतिपन्नं किञ्चिन्महदस्तीति तत्सत्यं ज्ञानमनन्तमनृतजडपरिच्छेदविरोधिस्वरूपमिति विशेषतः प्रतिपत्तव्यमिति विशेषावगतिविशेषभूतं लक्षणं। प्रमितिस्तु प्रमाणादेवेति तार्किकाः। पुनर्लक्षणं केवलव्यतिरेकानुमानमाचक्षते तदा लक्षणादेव स्वभावविशेषप्रमितिः। यथा गुणवद्द्रव्यमिति लक्षणाद्गुणाश्रयत्वयोग्यस्वभावविशेषस्य प्रमितिः सामान्यप्रतिपन्नस्य द्रव्यपदाभिधेयस्य भवति। यद्वा व्यवहारसिद्धिः फलं गुणवद्द्रव्यमिति व्यवहर्त्तव्यं गुणवत्त्वान्न यदेवं न तदेवं यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमत् ब्रह्मेति व्यवहर्त्तव्यं। सत्यत्वादिमत्त्वान्न यदेवं न तदेवं यथा घटादय इति एतच्च खण्ड-

भा० ब्रह्मेति ब्रह्मविकारान्निवर्त्तयति। अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः। कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वात् मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति। ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह। न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते। ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तञ्च। यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तं। ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात्। यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पमिति श्रुत्यन्तरात्। नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न। भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यं। यथा प्रसिद्धमेवान्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति

व्या० न युक्त्याऽसहमानमपि व्यवहाराङ्गं भवतीति नातीव सूक्ष्मशङ्का कार्य्या पुनर्विशेषणविशेष्यभावं पक्षद्वयमवलम्ब्याह। सत्यादिशब्दा इति। सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाड्यव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्यानृतत्वात् ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तेनानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बोधाविषयत्वात्परिच्छेदग्राहकस्य प्रमाणाविषयत्वाच्च लक्षणमपि चानेकं वैकल्पिकमदुष्टं। तथापि मन्दमतिव्युत्पादनाय यस्मात्सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्व्वकं प्रत्येकं व्यावर्त्त्यमाह। सत्यमिति॥ यद्रूपेणेत्यादिना भावसाधन इति भावव्युत्पत्तिकः। क्रियासामान्यं यद्यप्यन्यत्र भाव उच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लक्ष्यते सत्यादिशब्दसन्निधानादिति द्रष्टव्यं। विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाविषय इति न्यायेन प्रासङ्गिकं स्वज्ञातृत्वे तात्पर्य्यमाशङ्क्य निषेधति।

भा० भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यते अन्यग्रहणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थत्वान्न स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यं। स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः। आत्मनस्य विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभावप्रसङ्गः। ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात्॥

एक एवात्मा ज्ञेयत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न। युगपदनंशत्वात्। न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञातृत्वोपपत्तिः। आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यं। न हि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान्। तस्माज्ज्ञातृत्वे सत्यानन्त्यानुपपत्तिः। सन्मात्रत्वञ्चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति सन्मात्रत्वञ्च सत्यं। तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात्॥ तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः। ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थञ्च प्रयु-

---

व्या० नान्यद्विजानातीत्यादिना॥ कर्तृत्वं कर्म्मत्वं चैकक्रियावच्छिन्नधर्म्मद्वयं भिन्नाधिकरणं प्रसिद्धं। स्वात्मनि च भेदाभावान्निरुपपत्तिके स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यत इत्याह। स्वात्मनि चेति॥

सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानीत्युक्तं तत्र शङ्कते। सत्यादीनामिति॥ प्रमाणान्तरसिद्धमुत्पलादिविशेष्यं दृष्टं ब्रह्म तु प्रमाणान्तरासिद्धं। पदमात्रस्याप्रमाणत्वात्सत्यादीनां च व्यावृत्त्यर्थत्वादसमर्थं वाक्यं स्यादित्यर्थः। सिद्धत्वमात्रेण विशेष्यत्वे सम्भवति प्रमाणान्तरविशेषणमनर्थकं केवलव्यतिरेकाभावान्मिथ्यार्थस्य रज्जुसर्पादेः सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदधिष्ठानत्वं सम्भाव्यते तस्य प्रपञ्चाधिष्ठानतया सम्भावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं ततो नासदर्थत्वमित्याह। न लक्षणार्थत्वादिति॥ विशेषणार्थत्वमभ्युपगम्याह। विशेषणा-

च्यत। ज्ञानं ब्रह्मेति वचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वं। लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह। अनन्तमिति॥ सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य ब्रह्मण उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात्। मृगतृष्णाम्भसि स्नातः। खपुष्पकृतशेखरः। एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धर इति वच्छून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न। लक्षणार्थत्वात्। विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम। शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति। विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव। शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः। सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव। तत्रा-

---

र्थत्वेऽपि चेति॥ नीलं महत्सुगन्धमिति विशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्त्तकानि प्रसिद्धानि। तथा सत्यशब्दोऽप्यबाधितसत्त्वे व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाशे विषयसंवेदनेऽनन्तोपमाकाश इत्यादावनन्तशब्दो व्यापके। ततः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्त्तकत्वान्न व्यावृत्तिमात्रपर्य्यवसानमित्यर्थः। किञ्च विशेषणस्य व्यावर्त्तकत्वं सति व्यावर्त्त्ये घटतेऽतोविशेषणत्वानुपपत्त्यैव सदर्थत्वं वाच्यमित्याह। शून्यार्थत्वे हीति॥ यच्चोक्तं ब्रह्मशब्दोऽप्रसिद्धार्थ इति तत्राह।ब्रह्मशब्दोऽपीति॥ वृह वृहि वृद्धाविति धातोर्ब्रह्मेतिशब्दो निष्पन्नो वृद्धौ महत्त्वे च वर्त्तते। तच्च महत्त्वं देशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नत्वं सङ्कोचे मानान्तराभावात् निरतिशयमहत्त्वे सम्पन्ने धर्म्मिणि पर्य्यवस्यति। ततो वन्ध्यासु-

भा० नन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणं। सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवात्मशब्दप्रयोगाद्वेदितुरात्मैव ब्रह्म। एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति च। तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति। अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म। एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वमात्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धं। सोऽकामयत इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वं प्रसिद्धं। अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तमनित्यत्वप्रसङ्गाच्च। यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणस्तथाप्यनित्यत्वं प्रसज्यते पारतन्त्र्यञ्च। धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात्। ज्ञानञ्च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्वं परतन्त्रता च। न स्वरूपव्यतिरेकेण कार्य्यत्वोपचारात्। आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथापि बुद्धेरूपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारपरिणामिन्या ये

व्या० तादिशब्दविलक्षणो ब्रह्मशब्द इत्यर्थः॥ सत्यादिषु त्रिषु विशेषणेष्ववान्तरभेदमाह। तत्रानन्तेति॥

अनन्तमित्यनेन चात्मैक्यं ब्रह्मण उक्तमभिप्रेत्यैक्ये शास्त्रतात्पर्य्यं दर्शयति। तस्माद्वा इत्यादिना॥ ब्रह्मण आत्मैक्यं चेद्विवक्षितं तर्हि ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वव्याख्या हीयेतेत्याह। एवं तर्हीति॥ इतश्च भावव्युत्पत्तिरसङ्गतेत्याह। अनित्यत्वप्रसङ्गाच्चेति। वृत्तिमदन्तःकरणोपहितत्वेनात्मनो ज्ञातृत्वं न स्वतः कार्य्यत्वञ्च ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्त्युपहितत्वेन तत आत्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञानकर्तृत्वं नापि कार्य्यत्वं प्रसज्यत इत्याह। न स्वरूपेति॥ नित्यञ्चेज्ज्ञानं तर्हि तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावे कथं सर्व्व

भा० शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उपपद्यन्ते। तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्म्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते। यत्तु तद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णवच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरमव्यपेक्षं नित्यस्वरूपत्वात्। सर्व्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतम्भवद्भविष्यद्वास्ति तस्मात्सर्व्वज्ञं तद्ब्रह्म। मन्त्रवर्णाच्च। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति। न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयोऽस्तीत्यादिश्रुतेश्च। विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षितत्वाच्च ब्रह्मणो

व्या० ज्ञत्वमित्यत आह। सर्व्वभावानाञ्चेति॥ संविदव्यवधानेनैव वहिर्विषयस्य सिद्धिः सर्व्वञ्च संवित्स्वभावेन ब्रह्मणा व्यवहितमिति सर्व्वज्ञं ब्रह्मोपचर्य्यत इत्यर्थः। नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत इत्यत्र मन्त्रसम्मतिमाह। मन्त्रवर्णाच्चेति॥ ब्रह्म नित्यं ज्ञानत्वाल्लौकिकज्ञानवदित्यादि चोद्यमुक्तन्यायेन निरस्तमित्याह। विज्ञातृस्वरूपेति॥ लौकिकज्ञानस्य करणादिसापेक्षत्वादनित्यत्वं। आत्मस्वरूपन्तु ज्ञानं न करणादिसापेक्षं सकलकरणव्यापारोपरमेऽपि सुषुप्त्यभावादन्यथा सुषुप्तिसिद्ध्यनुपपत्तेः परामर्शासम्भवप्रसङ्गादतः श्रुतितात्पर्य्यगम्येऽर्थे न सामान्यतो दृष्टस्य प्रवेश इति भावः। आत्मस्वरूपभूतं ज्ञानं कारकसाध्यं धात्वर्थत्वादिति

उ॰ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

भा॰ ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियरूपत्वात् ॥

अत एव च ज्ञानकर्तृ तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्म्मविशेषेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते नतूच्यते शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्म्मरहितत्वात्तथा सत्यशब्देनापि सर्व्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाह्यसत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति नतु सत्यशब्दवाच्यं ब्रह्म। एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसन्निधावन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यत्वान्निवर्त्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च

व्या॰ चासिद्धमित्याह । अत इति ॥ नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः ॥

अतएव चेति नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्कर्तृत्वमपि ब्रह्मण आपादयितुं शक्यते लौकिकानित्यज्ञानविलक्षणादेव ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्म न भवतीत्याह । तस्मादेव चेति ॥ कथं तर्हि ज्ञानं ब्रह्मेति प्रयोगस्तत्राह । तथापीति ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिहेतवो जात्यादिधर्म्मा गौः शुक्ल इत्यादौ तदभावाच्छब्दान्तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह । तथेति ॥ तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेति शेषः ॥ एतत्स्फोरयति । सर्व्वविशेषेति ॥ सत्ता यस्यास्ति तत्सत्यमिति लोकरूढिः । सत्ता चानुगतरूपं सामान्यं व्यावृत्तः सत्ताविशेषः । स चायमनुवृत्तव्यावृत्तभावेनावस्तुपरस्परापेक्षसिद्धत्वादतो यस्मिन्नपव्यावृत्तानुवृत्तभावस्तदव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमेकैकस्य शब्दस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । एवं सत्यादिति ॥ यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणा मुख्योऽन्वयस्तथाप्यारुण्यैकहायन्यादिवत्पार्ष्ठिकान्वयेनेतरेतरसन्निधावन्योन्यव्यावृ-

उ॰ सोऽश्नुते सर्व्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति

भा॰ भवन्ति इत्यतः सिद्धं । यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहाऽनिरुक्तेऽनिलयेनेति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवद्वाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणस्तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायां । गुहतेःसंवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिर्गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन् वोम्न्याकाशेऽव्याकृताख्ये ॥

तद्धि परमं व्योम एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यक्षरसन्निकर्षाद्गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा तत्रापि निगूढाः सर्व्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात् सूक्ष्मत्वाच्च तस्मिन्नन्तर्हितं ब्रह्म

व्या॰ त्तिनियामका भवन्ति ज्ञानेन विशेषणात्सत्यशब्दो न जडे कारणे वर्त्तते सत्येन विशेषणाज्ज्ञानशब्दो न विषयसापेक्षे ज्ञाने वर्त्तते । ज्ञानेन विशेषणादानन्तशब्दो ज्ञातृव्यतिरिक्ते वर्त्तते । ततश्च सत्यादिशब्देन लौकिकं वाच्यं तद्विलक्षणेन भवितव्यमिति सम्भावयन्तः सकललौकिकाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्मत्वेन लक्षयन्तीत्यर्थः । ततः किं फलतीत्यत आह । अतः सिद्धमिति ॥ वाचकाशक्त्या बोधकत्वानङ्गीकारादवाच्यत्वं सकलानिष्टव्यवच्छेदेनैकस्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यादिसम्भेदरूपवाक्यार्थवैलक्षण्यं च ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः ॥

बुद्धौ कार्य्ये यदनुगतं परमं व्योमाव्याकृताख्यं तस्मिन्निहितमिति सप्तमीद्वयं वैयधिकरण्येन व्याख्यातं ॥ व्योमशब्दस्य भूताकाशे रूढिं परित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वं व्याख्यातं तत्राह । तद्धीति ॥ भूताकाशस्य कार्य्यत्वेनापरत्वादव्याकृताकाशस्य कारण-

भा० हार्द्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाङ्गत्वेन वोम्नो विवक्षितत्वात्। यो वै स वहिर्द्धा पुरुषाकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुषाकाशः सोऽयमन्तर्हृदयाकाश इति श्रुत्यन्तराच्च सिद्धं हार्द्दस्य व्योम्नः परमं तत्त्वं तस्मिन्हार्द्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति। न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसम्बन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्व्वगतत्वान्निर्व्विशेषत्वाच्च। स एवं ब्रह्म विजानन् किमित्याह। अश्नुते भुङ्क्ते सर्व्वान्निर्व्विशेषान् कामान् भोगानित्यर्थः। किमस्मदादिवत्पुत्त्रस्वर्गादीन् पर्य्यायेणेत्याह। सह युगपदेकक्षणोपारूढानेवैकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपया व्यतिरिक्तया यामवोचाम सत्यं ज्ञानमिति। एतत्तदुच्यते। ब्रह्मणा सहेति॥ ब्रह्मभूतो विद्वान् ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्व्वान् कामान् सहाश्नुते न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणात्मना जलसूर्य्याकाशादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन संसारिकेण धर्म्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च कामान्

व्या० त्वेन परमत्वविशेषणासम्भवाच्छाखान्तरप्रतपर्थे चान्तरेण ब्रह्मणा सामीप्यावगमादव्याकृतं व्योमशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः। एवं पराभिप्रायेण व्याख्याय स्वाभिप्रायं व्याचष्टे। हार्द्दमेव त्विति॥ हृदयावच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां बुद्धौ साक्षितया निहितमभिव्यक्तं ब्रह्मेति व्याख्यानं युक्तं। द्रष्टृभेदेन ब्रह्मण आपरोक्ष्यलाभादन्यथासमष्टिरूपेऽव्याकृते मायातत्त्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः पारोक्ष्यं प्रसज्येत पारोक्ष्येण च ज्ञानं नापरोक्ष्यसंसाराध्यासनिवर्त्तकं। तस्मादपरोक्षद्रष्टृचैतन्याभेदेन ब्रह्मणः स्वहृदये प्रत्यक्षताया विवक्षितत्वात् हृदयाकाशमेव विज्ञानप्रेषभूतं विवक्षितमित्यर्थः॥ यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राह।

भा० पर्य्यायेणाश्नुते लोके । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्व्वज्ञेन सर्व्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्म्मादिनिमित्तानपेक्षांश्चक्षुरादिनिरपेक्षांश्च सर्व्वान् कामान् सहैवाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्व्वज्ञेन । तद्धि वैपश्चित्यं यत्सर्व्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्नुत इति । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । सर्व्व एव वल्ल्यर्थो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः पुनस्तस्यैव विस्तरेण निर्णयः कर्त्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः॥ तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञानमनन्तञ्चेत्यत आह। त्रिविधं हि आनन्त्यं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति। तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चानन्त्यं वस्तुतश्चाकाशस्य। कस्मात्कार्य्यत्वात्।नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्य्यत्वात् । कार्य्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते। अकार्य्यञ्च ब्रह्म। तस्मात्कालतोऽप्यनन्तं। तथा

आ० यो वै इति ॥ ननु निहितशब्दः स्थितिं ब्रूते कथं विविक्ततया स्फुटतयोपलम्भाभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राह। न हीति॥ अन्वयेत्युपलम्भव्यतिरेकेणाविद्यावस्थायां ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिमतास्तेषां सर्व्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाद्ब्रह्मीभूतो विद्वान् सर्व्वानेवानन्दानश्नुत इत्युपचारेण बहुवचनमित्यर्थः । वृत्तमनुवदन्नुत्तरग्रन्थावतारणाय सर्व्व एवेत्यादिना आकाशादिकारणत्वाभिधानेनानन्त्यप्रपञ्चः क्रियत इति समनन्तरग्रन्थतात्पर्य्यं दर्शयितुं पूर्व्वोक्तोऽर्थविशेषमनुवदति । तत्रचेति॥ वस्तुत आनन्त्यं व्याख्यातुं वस्तुतोऽन्तवत्त्वं तावदाह। भिन्नं

भा० वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्व्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ता वस्त्वन्तरान्निवर्त्तते । यतो यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः स तस्यान्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वान्निवर्त्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदोऽतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यं कथं पुनः सर्व्वानन्यत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते सर्व्ववस्तुकारणत्वात् । सर्व्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्य्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तत्वमिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्य्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्य्यं नाम वस्तुतोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्निवर्त्तते । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतस्तस्येदं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यं । न हि सर्व्वगतात्सर्व्वगतमुत्पद्यमानं किञ्चिद्दृश्यतेऽतोनिरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्य्यत्वात्कालतस्तद्भिन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुत अत एव निरतिशयसत्यत्वं ॥

था० हीत्यादिना ॥ विस्तरेणोक्तमानन्त्यं सङ्क्षिप्याह । तस्मात्सिद्धमिति ॥ देशतोऽनवच्छिन्नस्याकाशस्य कारणत्वाद्व्यापकत्वान्निरतिशयमात्मनो देशत आनन्त्यमकार्य्यत्वाच्च कालत आनन्त्यं यद्यतोऽव्यावर्त्तत तस्य पृथगसत्वात्कार्य्यस्योपादानादन्यत्र सत्त्वायोगाद्वस्तुतोऽप्यानन्त्यं सिद्धमित्यर्थः । अत इति निरतिशयानन्त्यादेव सत्यत्वमपि सिद्धमन्तवत्त्व एव रज्जुसर्पादिवदसत्यत्वादित्यर्थः ॥

उ॰ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।

भा॰ तस्मादिति मूलवाक्यसूचितं ब्रह्म परामृश्यते। एतस्मादिति। मन्त्रवाक्येन अनन्तरं यथा लक्षितं यद्ब्रह्मैव ब्राह्मणवाक्येन सूचितं। यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यत्वात्। आत्मा हि तत्सर्व्वस्य तत्सत्यं स आत्मेतिश्रुत्यन्तरादतो ब्रह्मात्मा। तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः। आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्त्तद्रव्याणां तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्व्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः सम्भूत इत्यनुवर्त्तते वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्व्वाभ्याञ्च त्रिगुणोऽग्निः सम्भूतः। अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्व्वैस्त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः सम्भूताः। अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्व्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नं। अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान्। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरस-

---

व्या॰ एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्य्यमुक्त्वा पदानि विभजते। तस्मादित्यादिना॥ अन्त्यकार्य्यपर्य्यन्तं परमात्मनः सर्व्वत्रोपादानत्वादाकाशभावापन्नात्परमात्मन एव वायुः सम्भूतोऽत एव तद्गुणस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोऽपि भेदकल्पनया तत्त्वं। तत्त्वाभिप्रायेण न वैशेषिकपक्षवत्तत्त्वभेदाभिप्रायेण तत्त्वतो भेदे प्रमाणाभावादिति

उ० अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधी-
भ्योऽन्नं। अन्नाद्रेतः। रेतसः पुरुषः। स वा एष
पुरुषोऽन्नरसमयः।

भा० विकारः। पुरुषाकृतिभावितं हि सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतं
रेतो वीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव
स्यात् सर्व्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात्
सर्व्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष
एव गृह्यते प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यं कर्म्मज्ञाना-
धिकारः पुरुषऽएव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च अर्थी विद्वान्
समर्थः कर्म्मज्ञानयोरधिक्रियते। पुरुषत्वे वाऽविस्तरात्मा
स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं
पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्त्येनामृतमीप्सती-
त्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञा-
नमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात्॥

व्या० द्रष्टव्यं। पुरुषग्रहणस्य तात्पर्य्यमाह। सर्व्वेषामपीति॥ प्राधा-
न्यादिति विधिनिषेधविवेकसामर्थ्योपेतत्त्वादित्युक्तं तच्चैतरेयक-
श्रुतिसम्मतिमाह। पुरुषे त्वेवेति॥ ब्राह्मणादिजातिमति मनु-
ष्यादिदेहे त्वाविस्तरामतिशयेन प्रकट आत्मा ज्ञानातिशयदर्श-
नादित्यर्थः। मर्त्त्येन ज्ञानकर्म्मादिसाधनेनाक्षयफलं प्राप्तुमिच्छती-
त्यर्थः। येन विवेकज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पश्वा-
दीनां नास्तीत्याह। अथेतरेषामिति॥

उ॰ तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥ इति प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

भा॰ स हि पुरुष इह विद्ययान्तरतमं ब्रह्म सङ्क्रामयितुमिष्टस्तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कञ्चित्सहसान्तरतमप्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्त्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह। तस्येदमेव शिरः। तस्यास्य पुरुषस्यान्नरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धं। प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो मा भूदितीदमेव शिर इत्युच्यते। एवं पक्षादिषु योजना। अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षोऽयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षोऽयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गानां। मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेतिश्रुतेः। इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोवलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छं। एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः। मूषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत्। तदप्येष श्लोको भवति। तत्तस्मिन्नेवार्थे

व्या॰ कोशपञ्चकोपन्यासस्य तात्पर्य्यमाह। स हीत्यादिना॥ पक्षपुच्छशब्दप्रयोगात्सुपर्णाकारकृतिं दर्शयति। उत्तरत्र तत्कल्पनया बाह्यविषयासङ्गव्यपोहहेतुबुद्धेरात्मनि स्थिरीकरणार्थं

उ० अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीꣳ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।

भा० ब्राह्मणोक्तोऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वै इति स्मारणार्थः । प्रजाः स्थावरजङ्गमात्मकाः प्रजायन्ते। याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्व्वा अन्नादेव प्रजायन्ते । अथोऽपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्द्धन्त इत्यर्थः । अथाप्येनदन्नमपि यन्त्यपिगच्छन्ति । अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थेऽन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृत्तेः परिसमाप्तौ । कस्मादन्नं । हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजं । अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्व्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्व्वौषधं सर्व्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

ध्या० नोपासनविधानमिह विवक्षितं ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनेनैवोपक्षयात् मध्ये ग्रन्थस्योपासनविधौ तात्पर्य्ये च वाक्यभेदप्रसङ्गादत एवाङ्गस्तुतिपरार्थत्वादिति न्यायेन यथा प्रयाजादिफलश्रवणमर्थवादस्तथान्नमयादिप्रतिपत्तेरपि फलश्रवणमर्थवाद एव तत्तद्बुद्धिस्थिरीकारस्य पूर्व्वपूर्व्वबुद्धिविलापनेनात्मनः प्रतिपत्तिशेषत्वादिति द्रष्टव्यं ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

उ० सर्वं वैतेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।
अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते ।
अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ।

भा० अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते। सर्व्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति।के। येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते। कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति। कुतः पुनः सर्व्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते। अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं। भूतेभ्यः पूर्व्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्व्वौषधमुच्यते। तस्मादुपपन्ना सर्व्वान्नात्मोपासकस्य सर्व्वान्नप्राप्तिः। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्द्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्व्वचनं। इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते। अद्यते चैव यद्भूतैरन्नमत्ति च भूतानि स्वयं तस्मादन्नं तदुच्यते।इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः॥ अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषुः शास्त्रमविद्याकृतं पञ्चकोशापनयनेनानेकतुषकोद्रववितुषीकरणेनेव तण्डुलान् प्रस्तौति। तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि। तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डादन्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः। प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायस्तेन प्राणमयेनान्नरसमय आत्मा एष पूर्णो वायुनेव दृतिः। स वा

उ० तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्। अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतां। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश

भा० एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव नेत्याह। प्रसिद्धं तावदन्नमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वं। तस्यान्नरसस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां। अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानिषिक्तप्रतिमावन्न स्वत एव। एवं पूर्व्वस्य पूर्व्वस्य पुरुषविधतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्व्वः पूर्व्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः। कथं पुनः पुरुषविधताऽस्येत्युच्यते। तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर इव परिकल्प्यते वचनात्। सर्व्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना। व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः स समानाख्यः स आत्मेवात्मा प्राणवृत्त्यधिकारान्मध्यस्थत्वादितराः पर्य्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्यात्मा। मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति प्रसिद्धं मध्यमस्यस्यात्मत्वं। पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा। पृथिवीति पृथिवीदेवताऽध्यात्मकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात्सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति हि श्रुत्यन्तरं। अन्यथो-

उ० आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुष-

भा० दानवृत्त्योर्ऊर्द्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्यात्मनः ॥ तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मानं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म्म कुर्व्वन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इन्द्रियाणि प्राणमनुप्राणन्ति मुख्यप्राणमनुचेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्म्मणैव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नान्नमयेनैव परिच्छिन्नेनात्मना आत्मवन्तः प्राणिनः । किन्तर्हि तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्व्वपिण्डव्यापिनात्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्व्वपूर्व्वव्यापि-

आ० पूर्व्वपूर्व्वकोशस्योऽत्तरोत्तरः कोश एवात्मेति व्याख्यातमापातदर्शनेन । तदसत् ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

आत्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वप्रसङ्गात् प्रकृतपरामर्शकैतच्छब्दकोपाच्चातः सर्व्वकोशाध्यासाधिष्ठानभूतश्चिदात्मैवात्रात्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्य्यमाह । तथा स्वाभाविकेनेति ॥ अर्थादित्यात्मशब्दसामर्थ्यात्कल्पितस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । अस्मा-

उ० मुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मो-
पासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वा-
युषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा ।

भा० भिन्नत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धै-रविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्व्वे प्राणिनः। तथा स्वाभाविकेना-प्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्व्वगतेन सत्यज्ञा-नानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्व्वात्मनात्मवन्तः। स हि परमार्थत आत्मा सर्व्वेषामित्येतदर्थादुक्तं भवति। प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्युक्तं। तत्तस्मादित्याह। प्राणो हि यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनं यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणं वसति तावदायुरिति श्रुत्यन्तरात्। तस्मात्सर्व्वायुषं। सर्व्वेषामायुः सर्व्वायुः सर्व्वायुरेव सर्व्वायुषमित्युच्यते। प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः। प्रसिद्धं हि लोके सर्व्वायुष्ट्वं प्राणस्य। अतोऽस्माद्बाह्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽप-संक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽह-मस्मि प्राणः सर्व्वभूतानामात्मायुर्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्व्वमेवायुरस्मिँल्लोके यन्ति नापमृत्युना म्रियन्ते प्राक्प्राप्ता-दायुष इत्यर्थः। शतं वर्षाणीति तु युक्तं। सर्व्वमायुरिति

व्या० धारणादिति॥ व्यावृत्तस्वरूपादपक्रम्य तत्रात्मबुद्धिं हित्वेत्यर्थः। साधारणमिति सर्वेन्द्रियसाधारणं। प्राणकृतमशनादिना सर्व्वेषां पुष्ट्यादिदर्शनादित्यर्थः। सर्व्वभूतानामात्मेति सूत्रात्मना पूर्व्वस्य च आत्मा चिद्धातुरेष एव तस्य प्राणमयस्यात्मेति योजना॥

उ० यः पूर्व्वस्य। तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतां।

भा० श्रुतिप्रसिद्धेः। किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्व्वायुषमुच्यत इति। यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्त्यर्थं पुनर्व्वचनं प्राणो हीत्यादि। तस्य पूर्व्वस्यान्नमयस्यैष शरीरेऽन्नमये भवः शारीर आत्मा। क एषः। प्राणमयः॥ तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत्। अन्योऽन्तरात्मा मनोमयः। मन इति सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयः। सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा। तस्य यजुरेव शिरः। यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात्। प्राधान्यञ्च यागादौ सन्निपत्योपकारात्। यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना। सर्व्वत्र मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरपूर्णपदवाक्यविषया

था० यजुःशब्देन वाह्यो यजुर्वेद उच्यते। तस्य कथमान्तरं मनोमयं प्रति शिरस्त्वमित्याशङ्क्याह। मनसो हीति॥ यद्यपि यजुःशब्दो वाह्यो शब्दराशिः तथापि श्रुतेरगतिशङ्कनीयत्वात्तत्प्रामाण्याद्विशिष्टमनोवृत्तिर्यजुःसङ्केतविषयभूता यजुर्वेदमधीमहे एतत्क्रमका वर्णा यजुर्वेदतयाऽध्येतव्या इत्येवं सङ्कल्परूपा याह्येत्यर्थः। युक्त्यनुग्राहिकां युक्तिमप्याह। एवञ्चेति॥ अन्यथेतिशब्दानां घटादिवद्वाह्यार्थत्वे मनोविषयत्वासम्भवान्मनसो वाह्ये-

उ॰ अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश

भा॰ तत्सङ्कल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसङ्केतेन विशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम । एवञ्च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेवावर्त्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा विषयत्वान्मन्त्रो नावर्त्तयितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रावृत्तिश्चोद्यते बहुशः कर्मस्वक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादितिचेन्न । मुख्यार्थासम्भवात् । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तरामिति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्रर्चो विषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तौ च क्रियमाणायां त्रिःप्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थस्त्योदितः परि-

---

आ॰ ऽर्थेऽस्वातन्त्र्यान्मानसो जपो न स्यादित्यर्थः । इतश्च मनोवृत्तित्वं मन्त्राणां वाच्यमित्याह । मन्त्रावृत्तिश्चेति ॥ शब्दानां घटादिवद्वाह्यद्रव्यत्वे मन्त्राणां घटादिवदावृत्तिर्नोपपद्येत क्रियैव ह्यावर्त्त्येत श्चावृत्तिसिद्ध्यनुपपत्त्याऽक्रियात्वं वाच्यमित्युक्तं ॥ तत्रान्यथाप्युपपत्तिमाशङ्कते । अक्षरविषयेति ॥ मन्त्रेभ्यः स्मृतेरन्यत्वादन्याऽऽवृत्तिर्गौणी प्रसज्यते अतो नान्यथाप्युपपत्तिरित्युक्तमेतत् स्फुटयति ॥ त्रिः प्रथमामित्यादिना ॥ सामिधेन्यः समिधो यदा अध्वर्युणा हूयन्ते तदा प्रवोवाजा अभिद्यव इत्यस्मादशर्चं सूक्तं होता शंसति तासामृचां मध्ये प्रथमामृचं सूक्तस्यान्त्यांचर्चं होता त्रिरनुब्रूयादित्यावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः ॥ मन्त्राणां मनोवृत्तित्वमुक्त्वा मनोवृत्तीनां सदा चिद्व्याप्तत्वेनैव सिद्धेश्चिदात्मतामाह । तस्मादिति ॥

उ॰ आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

भा॰ त्यकः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यं आत्मविज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानां । अन्यथाविषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तं । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति समानमीन आत्मेति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुरिति च मन्त्रवर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणमतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति । अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा तद-

---

व्या॰ मन्त्राणां मनोवृत्तित्वेनावृत्तिर्घटते । परम्परया चिदात्मत्वेन नित्यत्वमपि घटत इत्याह । यजुरिति ॥ अन्यथेति ॥ स्वप्रकाशचिदात्मत्वानङ्गीकारे रूपादिवद्विषयत्वादनित्यत्वमपि प्रसज्येत । कालिदासादिवाक्यानामप्येतेन न्यायेन नित्यत्वापाताद्युक्त्याभासमेतत् । अयमनित्यमिति । न वाच्यमित्याह । नैतद्युक्तमिति ॥ वाचा विरूपनित्ययेति श्रुत्या नित्यत्वस्यावेदितत्वाद्वेदानित्यत्वं युक्तं न भवतीत्यर्थः । वेदानां जडत्वे स्वप्रकाशेनात्मना एकत्वं न सम्भवति जडाजडयोर्विरोधादतो मनोवृत्तिव्यापकचिदात्मत्वं सूचितमित्यर्थः । साक्षितया मनसि भवो मानसीनोऽक्षरे परमे व्योमकल्पे ब्रह्मणि ऋचो विधिनिषेधरूपा निषेदुस्तादात्म्येन व्यवस्थिता इति मन्त्रवर्ण एकत्वं दर्शयतीत्यर्थः । अतिदेष्टव्यवि-

উ০ যতো বাচো নিবর্ত্তন্তে। অপ্রাপ্য মনসা সহ।
আনন্দং ব্রহ্মণো বিদ্বান্। ন বিভেতি কদাচ-
নেতি। তস্যৈষ এব শারীর আত্মা। যঃ
পূর্ব্বস্য। তস্মাদ্বা এতস্মান্মনোময়াৎ। অন্যো-
ঽন্তর আত্মা বিজ্ঞানময়ঃ। তেনৈষ পূর্ণঃ। স

ভা০ এষ শ্লোকো ভবতি॥ মনোময়াত্মপ্রকাশকঃ পূর্ব্ববৎ॥
ইতি তৃতীয়োঽনুবাকঃ॥ ৩॥

যতো বাচো নিবর্ত্তন্তেঽপ্রাপ্য মনসা সহেত্যাদি। তস্য পূর্ব্বস্য প্রাণময়স্যৈষ এবাত্মা শারীরঃ। শরীরে প্রাণময়ে-ভবঃ শারীরঃ। কঃ। য এষ মনোময়ঃ। তস্মাদ্বা এতস্মাদিতি পূর্ব্ববৎ। অন্যোঽন্তর আত্মা বিজ্ঞানময়ো মনোময়স্যাভ্যন্তরো বিজ্ঞানময়ো মনোময়ো বেদাত্মা উক্তঃ। বেদার্থবিষয়া বুদ্ধির্নিশ্চয়াত্মিকা বিজ্ঞানং তচ্চা-ধ্যবসায়লক্ষণমন্তঃকরণস্য ধর্ম্মঃ। তন্ময়ো নিশ্চয়-বিজ্ঞানৈঃ প্রমাণস্বরূপৈর্নির্ব্বর্ত্তিত আত্মা বিজ্ঞানময়ঃ। প্রমাণবিজ্ঞানপূর্ব্বকো হি যজ্ঞাদিস্তায়তে। যজ্ঞাদিহেতু-ত্বঞ্চ বক্ষ্যতি শ্লোকেন। নিশ্চয়বিজ্ঞানবতো হি কর্ত্তব্যেষ্ব-র্থেষু পূর্ব্বং শ্রদ্ধোপপদ্যতে। সা সর্ব্বকর্ত্তব্যানাং প্রাথম্যাচ্ছির

ব্যা০ শেষান্ কর্ত্তব্যবিশেষাদিদমেবং কর্ত্তব্যমিত্যুপদিশতীত্যর্থঃ॥ ইতি তৃতীয়োঽনুবাকঃ॥ ৩॥

বাঙ্মনসগোচরত্বং নোপপদ্যতে স্বাত্মনি বৃত্তিবিরোধাদতো বাঙ্ম-নোবিশিষ্টান্মনোময়াদ্বাচো মনসা সহ নিবর্ত্তন্ত ইত্যর্থঃ। তস্য

[illegible] पूर्वाधि[illegible] । [illegible] पूर्वाधिपत्नीं ।
[illegible] पूर्वाधि[illegible] । [illegible] गिरः । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] भवति ॥
[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] भवन्ति
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] पूर्णम् । यथाम-
[illegible] पर्व [illegible]
[illegible] ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[illegible] । [illegible] । तथा [illegible]
[illegible] । इति चतुर्थोऽनु-
वाकः । ४ ।

उ॰ विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्म्माणि तनुतेऽपि
च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्त्समश्नुत

भा॰ विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानवान् हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्व्वकं। अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं। तनुत इति कर्म्माणि च तनुते। यस्माद्विज्ञानकर्तृत्वं सर्व्वं। तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति। किञ्च विज्ञानं ब्रह्म सर्व्वे देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वात् सर्व्ववृत्तीनां वा तत्पूर्व्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्म उपासते ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः। तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनाज्ज्ञानैश्वर्य्यवन्तो भवन्ति। तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि वेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात् प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः। ततः किं स्यादित्युच्यते। शरीरे पाप्मनो हित्वा शरीराभिमा-

---

व्या॰ प्रथमजत्वादिति हिरण्यगर्भाभेदेनेत्यर्थः ॥ आनन्दमयः परमात्मेति वृत्तिकारैरुक्तं तन्निषेधेन व्याचष्टे। कार्य्यात्मप्रतीतिरित्यादिना ॥ सङ्क्रामतीत्येतदतिक्रामतीत्यभिप्रायेण व्याख्यातं ॥ प्राप्त्यभिप्रायं कस्मान्न व्याख्यायत इत्यत आह। न चात्मन

उ॰ इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर

भा॰ शरीरनिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां विज्ञानब्रह्मण्या-त्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते। छत्रापाय इव छायायाः। तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान् सर्वान् पाप्मनः शरीरे एव हित्वा विज्ञानमय-ब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवा-त्मना समश्नुते सम्यक् भुङ्क्त इत्यर्थः। तस्य पूर्वस्य मनोमय-स्यात्मा एष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः। कः। य एष विज्ञानमयः। तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थं॥ आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयट्श्रवणाच्च। अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहा-भिहिताः। तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः। मयट् चात्र विकारार्थे दृष्टः। यथान्नमय इत्यत्र। तस्मात्कार्यात्माऽऽ-नन्दमयः प्रत्येतव्यः। सङ्क्रमणाच्चानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रा-मतीति वक्ष्यति। कार्यात्मनां च सङ्क्रमणमनात्मनां दृष्टं। सङ्क्रमणकर्मत्वेन चानन्दमय आत्मा श्रूयते। यथान्नमय-

प्र॰ शरीरेति। [illegible] अनतिक्रमणीयतया प्रसक्तत्वादेतस्य फलत्व-[illegible] प्राप्तिः सङ्क्रमणं न भवतीत्यर्थः॥ आनन्दमयस्य परमात्मत्वाभावमेव दर्शयितुमाह। शिर इत्यादिना॥ आनन्दमयस्य परमात्मत्वविवक्षायां सततः तस्यैवासत्त्वाशङ्का स्यादित्याह॥ [illegible] नानन्दमयः परमात्मतया प्रतिपाद्यत इत्याह। सर्वादावश्रवणानुपपत्तेरेति॥ न हि सर्वादावश्रवणमुप-

उ० आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरु-
षविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरु-

भा० मात्मानमुपसङ्क्रामतीति। न चात्मन एवोपसङ्क्रमणं। अधि-
कारविरोधादसम्भवाच्च । न ह्यात्मनैवात्मन उपसङ्क्रमणं
सम्भवति। स्वात्मनि भेदाभावात्। आत्मभूतञ्च ब्रह्म। सङ्क्र-
मितुः शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण
आकाशादिकारणेऽकार्य्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्प-
नोपपद्यते। अदृश्येऽनात्म्येऽनिलयनेऽनिरुक्तेऽस्थूलमनणु नेति
नेत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च। मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च।
न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान
आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात्
असन्नेव भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति मन्त्रोदाहरण-
मुपपद्यते। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं। पृथग्ब्रह्मणः
प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणं। तस्मात्कार्य्यपतित एवानन्दमयो न
पर एवात्मा आनन्द इति विद्याकर्म्मणोः फलं। तद्विकार
आनन्दमयः। स च विज्ञानमयादन्तरः। यज्ञादिहेतो-
र्विज्ञानमयस्यान्तरत्वश्रुतेः। ज्ञानकर्म्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थ-

---

व्या० प्रयत इति सम्बन्धः। विशिष्टस्य विशेषणकार्य्यत्वात्सुखरूहमित्यु-
पलभ्यमानो भोक्ता आनन्दमय इत्युक्तं ॥ कथं तस्य विज्ञानमया-
दान्तरत्वमित्यत आह । स चेति ॥ कर्त्रपेक्षया भोक्तृत्वस्योत्तर-
भावित्वं प्रसिद्धमेव श्रुत्योक्तमित्यर्थः॥ एतत् स्फुटयति। ज्ञान-
कर्म्मणोर्हीति ॥ शरीरादिभ्य आनन्दसाधनेभ्यः सकाशात्साध्ये-
नानन्देन विशिष्टोऽन्तरतमः प्रसिद्धातीत्यर्थः। किञ्च प्रियं तत्-

उ० षविधः। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा।

भा० त्वादनन्तरतमं स्यात्। अन्तरतमश्चानन्दमय आत्मा पूर्व्वेभ्यः। विद्याकर्म्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च। प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्म्मणी। तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसन्निकर्षाद्विज्ञानमयस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते। प्रियादिवासनानिर्व्वर्त्तितो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते॥ तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात्। मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः। स एव च प्रकृष्टो हर्षः। प्रमोद आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म। तद्धि शुभकर्म्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते। तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके। तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्म्मणोऽनवस्थितत्वा-

---

व्या० साधनत्वोद्देश्य कर्त्ता विज्ञानकर्म्मणी ह्यनुतिष्ठते। तत उद्देश्यत्वादस्यानन्तर्य्यं सिद्धमित्याह। विद्याकर्म्मणोरिति॥ प्रियादिविशिष्टस्य स्वप्ने साक्षिण उपलभ्यत्वाच्च न मुख्यात्मत्वमित्याह। प्रियादिवासनेति॥ यदुक्तं ज्ञानकर्म्मणोः फलभूत आनन्दमयस्तस्य साध्यत्वमौपाधिकं स्वमतानुसारेणाह। आनन्द इति परमिति॥ कथं तर्हि विषयसुखस्य क्षणिकत्वं सातिशयत्वं च व्यञ्जकवृत्तिनिबन्धनमित्याह। तद्वृत्तिविशेषेति॥ ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्व एव किं प्रमाणमित्यत आह। वक्ष्यति चेति॥ अन्तःकरण-

ॐ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भा० सुखस्य क्षणिकत्वं। तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया च निर्म्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उत्कृष्यते विपुलीभवति। वक्ष्यति च। रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। एष ह्येवानन्दयाति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तरात्। एवञ्च कामोपशमो-त्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते। एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञा-नापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः। यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्व्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदेव च सर्व्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसा-नभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा। आनन्दमयस्य एकत्वावसान-त्वात्। अस्ति तदेवमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं

व्या० रत्युत्कर्षादेवानन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गमाह। एवञ्चेति॥ यदि विषयविशेषजन्यत्वेनानन्दोत्कर्षस्तदा निःकामस्य विषय-विशेषोपभोगासम्भवादानन्दोत्कर्षो न श्रूयेत। आत्मस्वभाव-स्यैवानन्दस्य व्यञ्जकान्तःकरणशुद्ध्युत्कर्षा इत्येवन्तु सति अकाम-हतत्वोत्कर्षः सम्भाव्यत इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वं सिद्धं। साति-शयत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात्। ब्रह्म तु तदध्यासाधिष्ठानम-

उ॰ असन्नेव भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति।

सा॰ ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं तदेतस्मिन्नर्थे स एष श्लोको भवति॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

असन्नेवासत्सम एव यथा सन्न पुरुषार्थसम्बन्धी एवं स भवति। अपुरुषार्थसम्बन्धी कोऽसौ। यो ऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि तद्विपर्य्ययेण यत्सर्व्वविकल्पास्पदं सर्व्वप्रवृत्तिवीजं सर्व्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत्। का पुनः शङ्का। तत्रास्तित्वे व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः। व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते। यथा घटादिर्व्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धं। एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का। तस्मादुच्यते अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति। किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तदाह। सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्वे वेदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः। अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति

व्या॰ द्वितीयमित्याह। एवश्चेति॥ एतस्मिन्नर्थे इति आनन्दमयस्य प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रकाशनपरे इत्यर्थः॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

आनन्दमयस्य प्रकाशकोऽयं श्लोक इति केचन तान्प्रत्याह। तं प्रतीति॥ सविशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। सर्व्वेषां साधा-

उ० तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

भा० मन्यते स सर्व्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्य नास्तित्वं प्रतिपद्यते। ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य। अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन् योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गवर्णाश्रमादिव्यवस्था-लक्षणश्रद्दधानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः। तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रत्य-यितव्यमिति वाक्यार्थः। तस्य पूर्व्वस्य विज्ञानमयस्यैवैष एव शरीरे विज्ञानमये भवः शारीर आत्मा। कोऽसौ। य एष आनन्दमयस्तं प्रति नास्त्याशङ्का नाऽतस्यपूर्व्वास्तित्वेऽपोहः। सर्व्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वमित्याशङ्का युक्ता। सर्व्व-सामान्याच्च ब्रह्मणो यस्मादेवमतस्तस्मात्। अथानन्तरं श्रोतुं शिष्यस्यानुप्रश्नाः आचार्य्योक्तिमनु एते प्रश्नाः। सामान्यं हि ब्रह्माकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च। तस्मादवि-दुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते। उत अपि अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन शब्दोऽप्यर्थे विद्वानपि गच्छति प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्यो-

---

आ० रणत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्य्यत्वं सर्व्वान् प्रति भवेन्न च दृश्यते ततोऽपि नास्तित्वाशङ्का जायत इत्यर्थः। आकाशादिकारणत्वा-दिति भूतविशिष्टसर्व्वजीवकारणत्वादित्यर्थः॥ कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रश्नान्तरमित्यत आह। असद्ब्रह्मेति॥ चेच्छब्दात्पाश्चिक-

उ० वाश न गच्छतीं३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता३ उ। सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजा-

भा०ऽनुप्रश्ना इति बहुवचनाद्विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ। यद्यविद्वान् सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते अतस्तं प्रति प्रश्नः आहो विद्वानिति। विद्वान् ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्नुते उ इत्येवं स्थिते अयादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य प्लुतिः समश्नुता उ इति विद्वान् समश्नुतेऽमुं लोकं। किंवा यथाऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्नुते इत्यपरः प्रश्नः। द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ। बहुवचनन्तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नान्तरापेक्षया घटते। असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति श्रवणादस्ति नास्तीति संशयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः। ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान् गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः। ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते। किं विद्वान् समश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः। एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते। तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते। यच्चोक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते। उक्तं हि सदेव सत्यमिति। तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते। कथमेवमर्थतो-

आ० सत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः। सत्त्वं चेदुपपन्नं ब्रह्मणस्तावतैव

भा॰ वगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमादनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । तत्सत्यमित्याचक्षते यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यादीनि ॥

तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्कते । कस्मात् यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्नाकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्व्वं कार्य्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किञ्चित्तदस्तीति । दृष्टं लोके घटाङ्कुरादिकारणं मृद्बीजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । नचासता जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्य्यं । असतश्चेन्नामरूपादिकार्य्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत उपलभ्यते तु तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्य्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत् स्यात् । नचैवं तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्कथमसतः सज्जायतेतिश्रुत्यन्तरं । असतः सज्जन्मासम्भवमन्वाचष्टे न्यायतश्च । तस्मा-

---

आ॰ सत्यत्वं सिद्ध्यति सतो बाधासम्भवादित्यर्थः । एवमर्थतेति सत्त्वोपपादनेन सत्यवस्तुविषयतेत्यर्थः ॥

ब्रह्मणः सत्यसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्यासत्त्वशङ्कामुद्भावयति । तत्रासदेवेति ॥ विप्रतिपन्नमाकाशादि सत्पूर्व्वं कार्य्यत्वात् घटवदिति लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेन सत्कारणं तावत्सिद्धं । तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवच्छिन्नत्वात् ब्रह्मपदवाच्यत्वं सिद्धं । तस्य विशेषतोऽनुपलम्भेनासच्छङ्का जायते सा कारणत्वेन व्यावर्त्त्यते न तु कारणत्वात्सत्त्वं साध्यते आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतोऽपि जगदुपादानेनासत्त्वाशङ्का कार्य्येत्याह । न चासत इति ॥ असदन्वयादिदर्शनादिति ॥

उ० येयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

भा० सदेव ब्रह्मेति युक्तं। तद्यदि मृद्वीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि न कामयितृत्वात्। नहि कामयित्रचेतनमस्ति लोके। सर्व्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम। अतः कामयितृत्वोपपत्तिः। कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकामं चेन्न। स्वातन्त्र्याद्यथाऽन्यान् परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्त्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्त्तकाः कामाः। कथं तर्हि सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्त्यते। तेषान्तु तत्प्रवर्त्तकं ब्रह्म प्राणिकर्म्मापेक्षया। तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः। अतो नानाप्तकामं ब्रह्म साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च ॥ किञ्च यथान्येषामनात्मभूता धर्म्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः

घा० युक्तमित्यर्थः ॥ एवमसत्त्वाशङ्कां निरस्याचेतनत्वाशङ्कां प्रधानवादिनः प्रसक्तान्निराचष्टे। तद्यदिति ॥ यद्यपि साङ्ख्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात्कामयितृत्वमसिद्धं तथापि लौकिकव्याप्तिबलेन कामयितृत्वादचेतनत्वशङ्का निवर्त्त्यत इत्याह। न हीति ॥ तर्हि लौकिकव्याप्तिबलेनैवानाप्तकामत्वमपि प्राप्तमित्याशङ्क्याह। कामयितृत्वादित्यादिना ॥ जीवानामनाप्तानन्दत्वं परवशत्वान्न तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ कथम्भूतास्तर्हि ब्रह्मणः कामा इत्याशङ्कायामाह। सत्यज्ञानलक्षणा इति ॥ सत्यज्ञानलक्षणं स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः। एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिम्बितं ब्रह्म जगतः कारणं मायापरिणामैरेव कामैः कामयितृ। तेषाञ्च परिणामानामविद्याद्यनभिभूतचिद्व्याप्तत्वात्सत्यज्ञानात्मकत्वं ब्रह्मणस्तदात्म्याच्च धर्म्माद्यननुस्पृष्टत्वे शुद्धत्वं। ततो जीवकामवैलक्षण्यं सिद्धमिति। तर्हि ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्राप्त्यनुकूलाः स्युः ॥ स्वातन्त्र्यादित्याशङ्क्याह। तेषा-

उ० इदꣳ सर्व्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ।

भा० स्वात्मव्यतिरिक्तकार्य्यकरणसाधनान्तरापेक्षाच्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किन्तर्हि स्वात्मनोऽनन्यास्तदेतदाह । सोऽकामयत स आत्मा । यस्मादाकाशः सम्भूतोऽकामयत कामितवान् । कथं बहु प्रभूतं स्यां भवेयं । कथमेकस्यार्थान्तराननुप्रवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । नहि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तरविषयं बहुभवनं कथं तर्ह्यात्मस्थाऽनभिव्यक्तं नामरूपाभिव्यक्त्या । यदात्मस्थेऽनभिव्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणोऽप्रविभक्ते देशकालसर्व्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनं । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा । यथाकाशस्याल्पत्वं बहुत्वञ्च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्द्वारेणैवात्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रवि-

---

व्या० न्विति ॥ कामस्य शरीरादिसम्बन्धजन्यत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शरीरादिमत्त्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयमित्याह । साधनान्तरानपेक्षत्वाच्चेति ॥ कामसंस्कारवत्या मायाया ब्रह्मतादात्म्यात्तत्परिणामाणां ब्रह्मतादात्म्यान्न शरीरनिमित्तापेक्षास्तीत्यर्थः । तद्द्वारेणैवेति ॥ नामरूपशक्त्यात्मकमायापरिणामद्वारेणैव नामरूपशक्त्यात्मिका स्वरूपा माया अङ्गीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवत् पृथक् सतीत्यद्वैतहानिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ आत्मातिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो वा । नाद्यः । जाड्यहानेरतिरेकहानेश्च । न द्वितीयः । प्रमासंसर्गानिरूपणात् । नहि भिन्नदेशकालयोः संयो-

भा॰ भक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्व्वावस्थे ब्रह्मणैवात्मवती न ब्रह्म तदात्मकं । ते तत्प्रत्याख्यानेन न एवेति तदात्मके उच्येते । ताभ्याञ्चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादि सर्व्वसंव्यवहारभाग्ब्रह्म स आत्मा । सऽएवंकामः संस्तपो-ऽतप्यत । तपऽइति ज्ञानमुच्यते । यस्य ज्ञानमयं तपऽ-इतिश्रुत्यन्तरादाप्तकामत्वाच्चेतरस्यासम्भव एव । स तपो-ऽतप्यत तपस्तप्तवान् सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालो-चनामकरोदात्मेत्यर्थः । स एवालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणि-कर्म्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्व्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण यथानुभवं सर्व्वैः प्राणिभिः सर्व्वावस्थैरनुभूयमा-नमसृजत् सृष्टवान् । यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदमविशिष्टं तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते । तदेव सृष्टं जगदनु-

---

आ॰ गादि सम्भवति विषयविषयिभावो वा । नियामकागवेषणात् । न च स्वभाव एव सम्बन्धः । द्वयोः स्वभावयोः सम्बन्धत्वेनैवोपपत्तये सम्बन्धभावप्रसङ्गात् । न च स्वात्मानं प्रति स्वस्यैव सम्बन्धित्वं आ-त्माश्रयापातात् । तथा विध्यर्थाभावे व्यवहारमात्रप्रवर्त्तकत्वे च मिथ्याव्यवहारापातादनिर्वचनीयवाद एव पर्य्यवस्यतीति भावः । यस्मादात्मातिरिक्तं वस्तु न सम्भाव्यते तस्मादात्मतादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह । अतऽइति ॥ तर्हि ब्रह्मणः सप्रप-ञ्चताप्रसङ्ग इति न वाच्यमित्याह । न ब्रह्मेति ॥ न ब्रह्म तदात्मकं अजडत्वात्तत्परिहारेणापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि ब्रह्मात्मकत्वं तत्राह । ते तदिति ॥ स्वप्ने अबुद्धे नभोभद्रणवदारो-पितस्यानुभवप्रत्याख्यानेन सिद्ध्यसम्भवादनुभाव्ये नामरूपेऽनु-भाव्यात्मकब्रह्मात्मके कथ्येते न त्वैक्याभिप्रायेणेत्यर्थः । न केवलं ब्रह्मणो बहुरूपत्वं मायोपाधिकं सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं चेत्याह ।

भा० प्राविशदिति प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतने न जीवस्य ब्रह्मात्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्य्यं दर्शयितुं विचारमारभते॥

तच्चैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति। किञ्च स्रष्टा स तेनैवात्मनानुप्राविशदुतान्येनेति किन्तावद्युक्तं। प्रत्ययाश्रवणात्। यः स्रष्टा सऽएवानुप्राविशदिति। ननु न युक्तं मृद्वच्चेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्य्यस्य। कारणमेव हि कार्य्यात्मना परिणमतऽइत्यतोऽप्रविष्टऽइव कार्य्योत्पत्तेरूर्द्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशोऽनुपपन्नः। न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति। यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेशः एवमन्येनात्मना नामरूपकार्य्येऽनुप्रवेशऽआत्मनऽइति चेत् श्रुत्यन्तराच्चानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति। नैवं युक्तं एकत्वाद्ब्रह्मणः। मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनाऽनुप्रवेशः। मृद-

---

व्या० ताभ्यामिति॥ प्रवेशस्यानिर्वाच्यभावद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मात्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्य्यं दर्शयितुं विचारमारभते॥

तच्चैतच्चिन्त्यमित्यादिना॥ विमर्शे सति क्त्वाश्रुत्यनुरोधात्स्रष्टुरेव प्रवेशऽइत्युक्तं सिद्धान्तिना॥ पूर्व्ववाद्याह। ननु न युक्तमिति॥ सृष्टिप्रवेशक्रिययोः पूर्व्वापरकालीनत्वसम्भवे सति कर्त्त्रैक्यं क्त्वाश्रुत्या बोध्येत न तु प्रवेशस्योत्तरकालता सम्भवति। सृष्टिसमय एवोपादानस्य कार्य्यात्मतयावस्थितत्वादित्यर्थः॥ एतदेव विवृणोति। कारणमेव हीति॥ अप्रविष्टे यथा भुवनादौ देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथा कार्य्योत्पत्तेरूर्द्ध्वं पृथक्प्रवेशो न सम्भवतीत्यर्थः॥ सिद्धान्त्येकदेशिनां मतमुद्भाव्य पूर्व्ववादी दूषयति। यथा घट इत्यादिना॥ स्रष्टुरन्यस्य वा प्रवेशो न सम्भवतीति चेत्कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धान्त्येकदेश्याह। कथमिति॥ नास्त्येवेति न वक्तव्यमित्याह। युक्तश्चेति॥ स

भा॰ सूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च। न त्वात्मनऽएकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेशऽउपपद्यते। कथं तर्हि प्रवेशः स्यात्। युक्तश्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति। सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्त्वात् मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूपकार्य्ये जीवात्मनानुप्रवेशो युक्तऽएवेति चेत्। नाशून्यदेशत्वात्। नहि कार्य्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्य्यदेशव्यतिरेकेणात्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना। कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्यात्। यथा घटो मृत्प्रवेशे घटत्वं जहाति तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः। कार्य्यान्तरमेव स्यादिति चेत्। तदेवानुप्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्य्यं नामरूपपरिणतं कार्य्यान्तरमेवापद्यत इति चेन्न। विरोधात्। नहि घटो घटान्तरमापद्यते व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च जीवस्य। नामरूपकार्य्यव्यतिरेकानुवादिभ्यः श्रुतयो विरुद्ध्येरन्। तदापत्तौ मोचासम्भवाच्च। नहि यतो मुच्यमानस्तदेवापद्यते। नहि शृङ्खलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः॥

भा॰ एवाह गतिं। सावयवमेवेति॥ पूर्व्ववादी दूषयति। नाशून्यदेशत्वादिति॥ कार्य्यात्मना परिणतस्य ब्रह्मणो नामरूपात्मकं कार्य्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेण न ह्यन्यः प्रदेशोऽस्ति। यत्कारणमेव कार्य्याकारेण परिणतं तत्प्रतिकार्य्यविशेषो जीवात्मना प्रवेक्ष्यतीति न शङ्कनीयमित्याह। कारणमेव चेदिति॥ कार्य्यविशेषस्य प्रवेशमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तं स न सम्भवति श्रुतिविरोधादित्याह। तदेवेति॥ कारणपरामर्शकेन तच्छब्देन कार्य्यमुपलक्ष्य कार्य्यान्तरस्य तत्र प्रवेशो विधीयते। प्राप्तदेशसम्भवात्। अतो न श्रुतिविरोध इति सिद्धान्तिकदेशिमतमुद्भाव्य दूषयति। कार्य्यान्तरमेवेत्यादिना॥

भा० बाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत् तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मना ध्येयत्वेन च परिणमत इति चेन्न। वहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः। नहि यो यस्यान्तःस्थः स एव प्रविष्ट उच्यते। वहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात्। यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति। जलसूर्य्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न। अपरिच्छिन्नत्वादमूर्त्तत्वाच्च। परिच्छिन्नस्य मूर्त्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्य्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात्। न त्वात्मनोऽमूर्त्तत्वादाकाशादिकारणस्यात्मनो व्यापकत्वात्। तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः। एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभामहे। तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेः। श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविज्ञानोत्पत्तौ निमित्तं। नचास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुपपद्यते। हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यं। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति न। अन्यार्थ-

---

व्या० कारणवाचकेन तच्छब्देन कार्य्यलक्षणायामविवक्षितलक्षणा चेत्प्रसज्येत तर्हि कारणपर एव तच्छब्दोऽस्त्वित्याह अन्यः सिद्धान्तैकदेशी॥ बाह्येति॥ अस्मिन्पक्षे प्रवेशश्रुतेर्मुख्यार्थो न लभ्येतेत्याह। न वहिष्ठेति॥ अन्यस्य वेदान्तिनो मतमुद्भाव्य दूषयति। जल इत्यादिना॥ एवं सिद्धान्तैकदेशीयं निरस्य पूर्व्ववाद्युपसंहरति। एवं तर्हीति॥ नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणः ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो न सम्भवतीत्युक्तमित्याह। न चेति॥ इतरस्यापि प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इत्याह। तदेवानुप्राविशदिति॥ सा च श्रुतिः स्पष्टं प्रवेशमाह। सा चास्माकं मीमांसकानां प्रमाणं ततस्तद्विरोधे नान्यस्य प्रवेशकल्पना युक्तेति

उ॰ तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्ताञ्चा-

भा॰ त्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा प्रकृतोऽप्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्त्तव्यः । ब्रह्मविदाप्नोति परं । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाकाशा-द्यन्नमयान्तं कार्य्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चारब्धः । तत्रा-न्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनो-मयो विज्ञानमय इति । विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चानन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमा-नन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणानन्दविवृद्ध्यवसान आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्व्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ॥

आ॰ भावः । तर्हि श्रुतिप्रश्यातयैव ब्रह्मण एव प्रवेशमुच्यतामित्या-शङ्क्याह । न चेति ॥ तस्मादन्धो मणिमविन्ददिति वदर्थशून्य-मेवेदं वाक्यमिति निगमयति । हन्तेति ॥ शक्तिगोचरस्यार्थ-स्यासम्भवादर्थशून्यत्वं तात्पर्य्यगोचरस्य वा । नाद्यः । आकाशा-देरविप्रकृष्टदेशेऽपि जलेऽमूर्त्तस्य प्रतिविम्बभाववदमूर्त्तस्यापि ब्रह्मणोऽनिर्वाच्याविद्यासु प्रतिबिम्बितस्योत्तरकालमन्तःकरणा-दिषु प्रतिविम्बाभावसम्भवादित्याह । नेति ॥ न द्वितीय इत्याह । अन्यार्थत्वादिति ॥ एतत्स्फुटयति । किमर्थमित्या-दिना ॥ अतः परमिति ॥ बुद्धिगुहाप्रवेशादनन्तरमानन्दमय एव विशिष्टोऽर्थो विशेष्यस्य चिद्धातोर्लिङ्गविशिष्टस्य विशेष्या-व्यभिचारदर्शनात्तदधिगमद्वारेणानन्दविवृद्ध्यवसान आत्म ब्रह्म-रूपोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य जले सूर्य्यप्रवेशव-दनिर्वाच्यः प्रवेशोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥

उ॰ निरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञा-

भा॰ न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् विशेषसम्बन्धो ह्युपलब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राहोश्चन्द्रार्कविशिष्टसम्बन्धः । एवमन्तःकरणगुहात्मसम्बन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । सन्निकर्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथाचालोकविशिष्टघटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते। तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्य्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । तदेव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्य्यमनुप्रविश्य किं सच्च मूर्त्तञ्च त्यच्चामूर्त्तमभवत् । मूर्त्तामूर्त्ते ह्यव्याकृते नामरूपे आत्मस्थेऽन्तर्गतेनात्मना व्याक्रियेते मूर्त्तामूर्त्तशब्दवाच्ये ते । आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वा आत्मा तेऽभवदित्युच्यते । किञ्च निरुक्तंचानिरुक्तञ्च निरुक्तं नाम निष्कृष्टं समानासमानजातीयेभ्यो देशकाल

व्या॰ बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मणोपलब्धिसम्भवात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधित्सित इत्याह । न हीति ॥नन्वन्यत्रोपलब्ध्यनर्हं ब्रह्म बुद्धावेव कथमुपलभ्यत इत्याशङ्क्योपाधेर्योग्यताविशेषसम्भवादित्याह । विशेषेति ॥ सन्निकर्षादित्यन्तःकरणसंसर्गादेव देहघटादिषु चैतन्याभिव्यक्तिर्न स्वतः। अन्तःकरणस्याव्यवधानेनैव चैतन्याभिव्यञ्जकमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। यथा चाऽस्वच्छस्वभावके घटादौ

उ० नञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् ।

भा० विशिष्टतयेदं तदित्युक्तं निरुक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्ता-निरुक्तेऽपि मूर्त्तामूर्त्तयोरेव विशेषणे । यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे । तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडं आश्रयो मूर्त्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्त्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयान्यमूर्त्तत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव।सर्गोत्तरकालभावश्रवणात्। त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनञ्च।अतो विशेषणान्यमूर्त्तस्य व्याकृत विषयाण्येवैतानि।विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यञ्च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यमेकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म। इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते। अनृतं च तद्विपरीतं। किं पुनरेतत्सर्व्वमभवत्परमार्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म।सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात्॥ यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्त्तामूर्त्तधर्म्मजातं यत्किञ्चेदं सर्व्वमविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत् । तद्व्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य । तस्मात्तद्ब्रह्म सत्य-

व्या० मुखं न प्रतिविम्बिते जलादौ स्वच्छस्वभावके प्रतिविम्बिते तथा सत्त्वप्रधानस्यान्तःकरणप्रसादस्याभाव्यात्कृटते । तत्र ब्रह्मोपलब्धिरित्याद्य । ह्यवभासात्मकत्वाच्चेति ॥ किञ्च यथा जाड्यसाम्येऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्याज्ञानगच्छणावरणाभिभवसमर्थं ह्यालोकोऽङ्गीक्रियते तथा जाड्यसाम्येऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्याज्ञानगच्छणावरणाभिभवसामर्थ्यमङ्गीकर्त्तव्य-

उ॰ यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा॰ मित्याचक्षते। ब्रह्मविदोऽस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतस्तस्य प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माकामयत बहु स्यामिति। स यथा कामञ्चाकाशादिकार्य्यं सत्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो विजानन् बह्वभवत्तस्मात्तदेवेदमाकाशमाकाशादिकारणं कार्य्यस्य परमे व्योमन् हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति। तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्ते एष श्लोको मन्त्रो भवति। यथा पूर्व्वेष्वन्नमयाद्यात्मप्रकाशकाः पञ्चस्वप्येवं सर्व्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि मन्त्रः कार्य्यद्वारेण भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

व्या॰ मित्याह। यथा चेति॥ निलयनं गृहप्रासादादिमूर्त्तसन्निवेशविशेषोऽवयवसंस्थानविशेषराहित्यमनिलयनमनिरुक्तत्वाद्यमूर्त्तधर्म्मवद्ब्रह्मण एव किं न स्यादित्यत आह। त्यदनिरुक्तानिलयनानीति॥ तत्सत्यमित्याचक्षत इत्यस्योपपत्तिमाह। यस्मादिति॥ पदानि व्याख्याय प्रकृतानुप्रश्ननिराकरणे प्रकरणस्य तात्पर्य्यं सोऽकामयतेत्यादेर्दर्शयति। अस्ति नास्तीत्यादिना॥ तस्या बुद्धिगुहायाः प्रत्ययाः अहं कर्त्ता भोक्तेत्यादयस्त एवावभासविशेषास्तैर्व्यज्यमानं विशिष्टधर्म्मस्य विषयत्वेऽपि स्वरूपस्याविषयत्वादित्यर्थः॥ इति षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

उ० असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतं । रसो वै

भा० असद्वा इदमग्र आसीत्। असदिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीतरूपं। अविकृतं ब्रह्मोच्यते। न पुनरत्यन्तमेवासत्। न ह्यसतः सज्जन्मातीतमिति नामरूपविशेषवद्व्याकृतं जगदग्रे पूर्व्वं प्रागुत्पत्तेः। ब्रह्म वा सच्छब्दवाच्यमासीत्ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नं। किन्ततः प्रविभक्तकार्य्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह। तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवात्मानमेवाकुरुत कृतवत्। यस्मादेवं तस्मात्तद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तृ उच्यते। स्वयं कर्तृ ब्रह्मेति प्रसिद्धं लोके सर्व्वस्य कारणत्वात्। यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्व्वं सर्वात्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते। सर्व्वथापि तु फलसम्बन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके। यदि पुण्यं यदि वान्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्कारणे सत्युपपद्यते। तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः। इतश्चास्ति रसत्वात्। कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह। यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः। रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके। रसमेवायं लब्ध्वा [illegible]

व्या० सुकृतमिति क्तप्रत्ययः। सुकृ क्रियत इति कर्म[illegible] [illegible] छान्दस्या प्रक्रियया सुकृ करोतीति कर्तरि [illegible] [illegible] प्रत्ययेनैतयोरुभयोर्ब्रह्मणि [illegible] [illegible]

उ० सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो
न स्यात्। एष ह्येवानन्दयाति। यदा ह्येवैष

भा० नन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके। वाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा वाह्यरसलाभादिरसानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं। ब्रह्मैव रसस्तेषां। तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म॥ इतश्चास्ति कुतः। प्राणनादिक्रियादर्शनात्। अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति। एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्य्यकारणैर्निर्व-र्त्त्यमाना दृश्यन्ते। तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननं संहननान्तरे-णाचेतनं संहतं सम्भवति। अन्यत्रादर्शनात्। तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्य्यादित्यर्थः। कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्य्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म। यदर्थाः कार्य्य-कारणप्राणनादिचेष्टाः तत्कृत एवानन्दो लोकस्य। कुतः। एष ह्येव पर आत्मानं दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्म्मानुरूपं। स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः। भयाभयहेतुत्वाद्विद्वदविदु-

---

व्या० गृहप्रासादादिषु स्वतन्त्रं गृहाद्यनारभ्यं स्वामिनमन्तरेण संहन-नस्यादर्शनात्कार्य्यकारणसङ्घातेऽपि विलक्षणः स्वामी शरीरा-ऽवयवादिभिरुपचयादिरहितोऽवगम्यते। स च चेतनत्वेन भेदा-

उ० एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति॥ यदा

भा० घोरस्ति तद्ब्रह्म। सदवस्थाश्रयणेन ह्यभयं भवति। नासदवस्थाश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते। कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते। यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन् ब्रह्मणि किं विशिष्टेऽदृश्ये दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य। न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः। एतस्मिन्नदृश्येऽविकारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तं। विशेषो हि निरुच्यते। विशेषश्च विकारः। अविकारश्च ब्रह्म। सर्व्वविकारहेतुत्वात्तस्मादनिरुक्तं। यत एवं तस्मादनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न निलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्व्वकार्य्यधर्माविलक्षणे ब्रह्मणीति वाक्यार्थः। अभयमिति क्रियाविशेषणं। अभयामिति च लिङ्गान्तरं परिणम्यते। प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते। अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति। स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति। अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नात्मन एवाऽऽत्मनो भयं

व्या० भावाद्ब्रह्मैवेति तदस्तित्वसिद्धिरित्यर्थः॥ दासोऽहं तस्य देवस्य ममाराध्यः परमेश्वर इति भेदं विद्वान् कथमत्र इत्युच्यते तत्राह। असौ योऽयमिति॥ यथा चन्द्रभेदं पश्यन्नपि विद्वानुच्यतेऽ

उ० ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति॥ इति सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

भा० युक्तं तस्मादात्मैवात्मनोऽभयकारणं। सर्व्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तच्चायुक्तं असति भयत्राणे ब्रह्मणि। तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति। कदासावभयं गतो भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदा ऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः। यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषो ऽविद्यावान् अविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन् ब्रह्मणि। उदपि अरमल्पमप्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते। भेददर्शनमेव ह्यन्तःकरणमल्पभेदं पश्यतीत्यर्थः। अथ तस्माद्भेददर्शनात् हेतोरस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति। तस्मादात्मैवात्मनो भयकारणमविदुषस्तदेतदेव तद्ब्रह्म तु एव भयं भेददर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्व्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य। तस्माद्विद्वानपि अविद्वानेव। असौ योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति उच्छेदहेतुदर्शनाद्ध्युच्छे-

---

व्या० तत्त्वदर्शित्वात्तथेत्यर्थः॥ कथं तर्हि तस्य भयसम्भावनेत्यत आह। उच्छेदेति॥ संहर्त्ता हि परमेश्वरो मां संहरिष्यति नरके वा निक्षेप्स्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः॥ ब्रह्मैवोच्छेदहेतुः कुत

उ० भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्य्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।
सैषानन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात्
साधु युवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स

भा० द्याभिमतस्य भयं भवति। अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुस्तना-सत्युच्छेदहेतावनुच्छेद्ये तद्दर्शनकार्य्यं भयं युक्तं। सर्व्वञ्च जगद्भयवद्दृश्यते। तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्गम्यते नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेदात्मकं यतो जगद्बिभेतीति। तदेतस्मिन्नर्थ्ये एष श्लोको भवति॥ इति सप्तमोऽनुवाकः॥७॥

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्य्यः। भीषा-ऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति। वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्य्येष्वायासबाहु-ल्येषु नियताः प्रवर्त्तन्ते। भयकारणमानन्दं ब्रह्म। तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैतद्युक्तं। प्रशास्तरि सति यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्त्तनं तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तृ ब्रह्म। यतस्ते भृत्या इव राज्ञः अस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्त्तन्ते।

आ० इत्यत आह। अनुच्छेद्यो हीति॥ उच्छेदहेतोरप्युच्छेदत्वेऽनवस्था-प्रसङ्गान्नित्यत्वं वक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो नान्यत्सम्भाव्यत इत्यर्थः॥ इति सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

तच्च भयकारणं ब्रह्मानन्दमुक्तं यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति। अत्रानन्दस्य लोकजन्यः प्रसिद्धस्ततो विचारमार-

उ० एको मानुष आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः। स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वा-

भा० तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म। तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति। किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते। किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवमेषानन्दस्य मीमांसा। तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्त उत्कृष्टः। स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थं। अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते। लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणोऽविज्ञाते उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसम्बन्धवशाच्च विभाव्यमानाश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो

व्या० भते। तस्यास्येत्यादिना॥ ब्रह्मानन्दस्य चेन्मीमांसा प्रस्तुता किमर्थस्तर्हि सार्वभौमानन्दाद्युपन्यासस्तत्राह॥ तच लौकिक इत्यादिना॥ लौकिक आनन्दः क्वचित्काष्ठां प्राप्तः। सातिशयत्वात्परमाणुवदिति ब्रह्मानन्दानुमानार्थः। लौकिकोपन्यास

उ० णामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य

भा० विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्तेऽविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतेभवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवयाः साधुयुवेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणं । युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । आध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । दृढिष्टो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्व्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्म्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुष्यादानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति ।

व्या० इत्यर्थः । विषयेभ्यो व्यावृत्ताः व्यावृत्तविषया अविषयब्रह्मात्मैकत्वदर्शिनस्तद्बुद्धिगोचरा इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मानन्दानुगममाह । लौकिकोऽपीत्यादिना ॥ मनुष्यगन्धर्व्वानन्दस्योत्कृष्टत्वे निमित्तमाह । ते ह्यन्तर्धानादीति ॥ प्रथममकामहताग्रहणस्य तात्पर्य्यमाह । प्रथममिति ॥ यदि प्रथमपर्य्याय एवाकामहतो

उ० चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्म्मदेवानामानन्दः । ये कर्म्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकाम-

---

भा० मनुष्याः सन्तः कर्म्मविद्याविशेषाद्गन्धर्व्वत्वं प्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्य्यकारणाः। तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वन्द्वप्रतिघातशक्तिसाधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः। तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः। एवं पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमन्त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते। ते ह्यविशिष्टे सर्व्वत्र। अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशिष्यते। अतोऽकामहतग्रहणं । तद्विशेषतः शतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थं । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित

व्या० गृह्येत तदा तस्यैव सार्व्वभौमानन्देन तुल्य आनन्दः स्यात्तदा च व्याघातो भवेत्। मानुषानन्दनिस्पृहो मानुषानन्दभागभागी चेति। ततो मानुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्य्याये तदग्रहणमित्यर्थः । अवृजिनत्वमपापत्वं यथोक्तकारित्वं तत्साधुपदाल्लभ्यत इत्यर्थः॥ देवास्त्रयस्त्रिंशत्। अष्टौ

उ० हतस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-

---

भा० एव। चिरलोका इति पितॄणां विशेषणं। चिरकालस्थायी लोको येषां पितॄणां ते चिरलोका इति। आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्त्तकर्म्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः। कर्म्मदेवा ये वैदिकेन कर्म्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति। देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्य्यो बृहस्पतिः। प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा। समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमरणानलव्यापी। यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति धर्म्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानञ्च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैष आनन्दः। श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्व्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यव

आ० वसवः। एकादश रुद्राः। द्वादशादित्याः। इन्द्रः प्रजापतिश्चेति ॥ यदर्थं मीमांसारब्धा तस्य निरतिशयानन्दस्य सिद्धौ वाक्यतात्पर्य्यन्दर्शयितुमाह। तस्याकामहतत्वेति॥ तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यानन्दस्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य मात्रा स एष परमानन्दः स्वाभाविक इति सम्बन्धः ॥ हिरण्यगर्भानन्दस्य मात्रत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। एतस्यैवेति॥ न केवलं हिरण्यगर्भानन्द एव मात्रा यस्य प्रागुपन्यस्तः सार्व्वभौमाद्यानन्दः स एष यस्य मात्रा प्रविभक्ता नानात्वमापन्ना सती यत्र निरतिशयानन्देऽकामहतब्रह्मवित्प्रत्यक्षे कैवल्य एकताङ्गतेति योजना। अकामहतप्रत्य-

उ॰ हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते

भा॰ गम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियतेऽकामहतत्वं तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनतावगम्यते । तस्य तस्याकामहतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रा एकदेशः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात् । आनन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र ॥ तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते स यश्चायं पुरुष इति ॥ गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वाऽन्नमयान्तं तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखा-

---

आ॰ क्षत्वाभिधानाद्भेदप्राप्तिं निरस्यति । आनन्दानन्दिनश्चेति । प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानसंशयादिव्यवधानाभावाभिप्रायं न तु विषयविषयिभावाभिप्रायं । यदह्येवैषएतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुत इत्यादिना निषेधादित्यर्थः । मीमांसया निरतिशयानन्दं ब्रह्मास्मीति निर्द्धारितं । तस्याकामहतप्रत्यक्षाभिधानादभेदसिद्धिः । न हि परानन्दः परस्य प्रत्यक्षो भवति । तस्मान्निरतिशयानन्दब्रह्मैकत्वं जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रान्तं मीमांसया च सिद्धमुपसंह्रियत इत्यर्थः ॥ आदित्यग्रहणस्याधिदैवकोपाधिलक्षणार्थस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुं चोद्यमुद्भावयति । नन्विति ॥ य एष

उ॰ ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरा-
नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

भा॰ ईशाणुपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । इं मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतो भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकात्ववत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः प्रसिद्धत्वात् । न पराधिकारात् । परो ह्यात्माचाधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीषास्माद्वातः पवते सैषानन्दस्य मीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देष्टुं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितं । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स एक इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्त्तव्यमभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्द्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषणग्रहणमनर्थकं । नानर्थकं । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् ।

व्या॰ एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादौ श्रुत्यन्तरे मण्डलस्थदक्षिणाक्षिस्थैनैक्यस्य प्रसिद्धत्वादिहाप्यादित्यस्थैनैक्यनिर्देशे दक्षिणाक्षिग्रहणं युक्तमित्यर्थः । अध्यात्ममधिदैवतं च लिङ्गास्योपासनविवक्षायां तथा स्यान्नेह तद्विवक्षितमित्याह । न पर इति ॥ य एवं विद्वान् निरतिशयानन्दमुत्कृष्टोपाधौ प्रतिबिम्बितः स एव निकृष्टोपाधौ शिरःपाण्यादिमति पुरुषे प्रतिबिम्बित इति परमानन्दमपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्वभावैक्यं विवक्षितमित्यर्थः ।

उ० बृहस्पतेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः ।
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापते-

भा० द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सविन्नभ्यन्तरगतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नं। अस्ति नास्तीति अनुप्रश्नो व्याख्यातः। कार्य्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेति अपाकृतोऽनुप्रश्न एको द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वदविदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयौ तत्र विद्वान् समश्नुते समश्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्यस्तदपाकरणायो-च्यते। मध्यमो ऽनुप्रश्नो ऽन्यापकरणादेवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते। स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृ-ज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति। एवं शब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात्। स किमस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टवि-षयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यावृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातं अन्नमयमात्मान-

---

आ० वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति । अस्ति नास्तीति ॥ सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति। अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोषः को वा लाभ इत्याह। किन्तत इति ॥ उभयत्रानुपपत्तिं संशयकारणमाह। यद्यन्यः स्यादिति ॥ चोद्यमुखेन संशयव्या-वृत्तिं प्रयोजनमाह। यद्युभयथेत्यादिना ॥ एतदेव मम विचा-रारम्भकस्य स्वस्त्ययनं कल्याणं यन्मामेकत्ववादिनं त्वमात्थ ब्रूषे-ऽप्रतिपन्नवस्तुवादित्वादनेकत्ववादिनोऽप्येकस्य वस्तुनः सम्मतत्वा-

उ० रानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रि-

भा० मुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्व्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्व्वान्नमयात्मस्थमविभक्तं। अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। तत्रैतच्चिन्त्यं । कोऽयमेवंवित् कथं वा सङ्क्रामतीति। किं परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्त्ता प्रविभक्त उत स एवेति । किन्ततो यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिविरोधः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-शत्। अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति। न स वेद। एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीति । अथ सएवानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति कर्म्मकर्तृत्वानुपपत्तिः। परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा। यद्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्त्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता। अथान्यतरस्मिन् पक्षे दोषाप्राप्तिस्तृतीये वाऽदृष्टे पक्षे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता न तन्निर्द्धारणा-र्थत्वादर्थवत्त्वेव चिन्ता। सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परि-हर्त्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा पक्षे ऽदृष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यान्न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्त्वेवैषा

व्या० दनेकवस्तुवादिनश्च बहवः प्रतिपक्षाः सन्ति सत्येत्यर्थतोऽपि क-ल्यायामनेकत्वस्यान्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्व्वपक्षनिराकरणेन सिद्धान्तोपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ विचारारम्भमुपपाद्य सिद्धान्तमुपक्र-मते। स एव तु स्यादिति ॥ औपाधिकभेदभिन्नोऽप्येवंवित्स्वतः पर एव स्यादित्यर्थः ॥ अविद्याध्यारोपिता ब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव

उ॰ यस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चा-

भा॰ चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता । शास्त्रावधारणार्थत्वात् । चिन्तयसि च त्वं तत्तु निर्णेष्यसि किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं न कथं तर्हि बहुप्रतिपक्षत्वात् एकत्ववादी त्वं वेदार्थपरत्वात् बहवो हि नानात्ववादिनो वेदबाह्यास्त्वत्प्रतिपक्षा अतो ममाशङ्का न निर्णेष्यसीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिपक्षमात्थ अतो जेष्यामि सर्व्वानारभे च चिन्तां । स एव तु स्यात्तद्भावस्य त्रिवचितत्वात्। तद्विज्ञानेन परमात्मभावो ह्यत्र विवचितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते ॥ ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव । नाऽविद्याकृतानात्मापोहार्थत्वात्॥ या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था । कथमेवमर्थतावगम्यते विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च दृष्टं कार्य्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहेतुः।कस्मात्।देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात्।

व्या॰ ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति फलवाक्यस्यैवमर्थता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्याह । कथमिति ॥ परिहरति । विद्यामात्रेति ॥ अन्यथाप्युपपत्तिं शङ्कते । मार्गेति ॥ गन्तुः स्वतो ग्रामत्वाभावेऽपि यथा मार्गज्ञानोपदेशः सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेऽपि विद्योपदेशोऽभ्यासद्वारेण ब्रह्मप्राप्ति-

ॐ सावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् ।

भा॰ न हि ग्राम एव गन्तेति चेत्। न वैधर्म्यात्। तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते। उक्तकर्म्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति चेन्न। नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रयुक्तत्वात्। श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति कार्य्यस्य तदात्मत्वं दर्शयति। अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च। यदि हि विद्यावान् स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात्। अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्धि द्वितीयस्य चन्द्रस्यासत्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता

व्या॰ हेतुत्वादित्यर्थः॥ त्वं ग्रामोऽसीति न तवोपदेशः अत्राभेदोपदेशः प्रतीयतेऽत उपदेशवैषम्यान्न दृष्टान्तो युक्त इत्याह। न वैधर्म्यादिति॥ यदि विदुषः सकाशादन्य ईश्वरो भयहेतुर्नास्ति का तर्हि गतिर्व्यतिरिक्तेश्वरदर्शनस्येत्याशङ्क्याह। अन्यस्य चेति॥ कल्पितभेदविशिष्टरूपेणेश्वरस्याविद्याकृतत्वे मिथ्यात्वे सति विद्यया तत्रावस्तुत्वदर्शनमुपपद्यते। ईश्वरो मम प्रशास्तेति मिथ्यैतद्यतस्तस्य मम चैकात्म्यमेव परमार्थमिति विद्दृष्ट्या विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः। दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते। नैवमिति॥ यथा चन्द्रैकत्वदर्शनात् द्वितीयश्चन्द्रो न गृह्यते नैवं ब्रह्मविदा गृह्यते व्यतिरिक्तेश्वरः। प्रतिनियतप्रपञ्चावभासस्य भोजनादिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जीवन्मुक्तस्याप्यभ्युपगमात्प्रपञ्चनियमस्य चेश्वराधीनत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। यद्यपि जागरे व्यतिरेकाभासदर्शनं विदुषस्तथापि न तद्भयकारणं नहि मायावी स्वविरचितव्याघ्राभासा-

उ० अस्मांल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपस-

भा० न गृह्यते नैवं गृह्यत इति चेन्न सुषुप्तसमाहितयोरग्रहणात्। सुषुप्तेऽग्रहणमत्यासक्तवदिति चेन्न। सर्व्वाग्रहणात्। जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् नाविद्याकृतत्वात्। जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतमविद्याभावे ऽभावात्। सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेन्न। स्वाभाविकत्वात्। द्रष्टस्य हितत्वमविक्रियापरानपेक्षत्वात्। विक्रियानतत्वं परापेक्षत्वात्। न हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया। जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः। यद्धि यस्यान्यापेक्षं स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वं। अन्याभावेऽभावात्। तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न सुषुप्ते विशेषः। येषां

व्या० द्विभेति॥ अविदुषोऽपि व्यतिरेकदर्शनं न सदातनमित्याह। न सुप्तेति॥ सुषुप्ते व्यतिरेकाग्रहणमसत्त्वसाधकं न भवतीत्याह। सुषुप्त इति॥ यथा इषुकार इष्वासक्तमनास्तया तद्व्यतिरिक्तं विद्यमानमपि न पश्यति तथा सुषुप्तेऽपि निरततया सुखासक्ततया सदपि द्वितीयं न पश्यति तत्त्वभावादित्यर्थः॥ अन्यासक्तस्य तद्व्यतिरिक्तादर्शनेऽपि तददर्शनमेवास्ति सुषुप्तेऽपि न किञ्चिदज्ञासिषमिति प्रत्ययात्सुखस्याप्यात्मतादात्म्यादज्ञानस्य च व्यतिरिक्तत्वानिर्वचनादतत्त्वात्त्विकद्वितीयाभावादेवाग्रहणमित्याह। न सर्व्वाग्रहणादिति॥ सुषुप्ते चेदनुपलम्भादसत्त्वं तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरुपलम्भाद्द्वैतस्य सत्त्वं किं न स्यादित्याह। जाग्रदिति॥ अनात्मादावात्मत्वादिबुद्धिरविद्या तद्भावे एव द्वैतोपलम्भान्नोपलम्भमात्रं सत्त्वसाधकमन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसङ्गादित्याह॥ नाविद्येति॥ पूर्व्ववाद्याह। सुषुप्तेति॥ सुषुप्ते द्वितीयस्याग्रहणमपि लय-

उ॰ क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ।

भा॰ पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्य्यञ्चान्यत्तेषां भयानिवृत्ति-र्भयस्यान्यनिमित्तत्वात् सतश्चान्यस्यात्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्म्माद्यनुसाहायीभूतं नित्य-मनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्तस्यापि तथाभूतस्यात्महानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्व्वत्रानाश्वास एवैकत्वपक्षे पुनः सन्निमित्तस्य संसारस्याऽविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमि-रकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नात्मलाभो नाशो वास्ति। विद्याविद्ययोस्तद्धर्म्मत्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकावि-वेकौ रूपादिवत् प्रत्यक्षावुपलभ्येतेऽन्तःकरणस्थौ । न हि

व्या॰ रूपाविद्याकृतं न तु भेदाभावनिबन्धनमतो यदुक्तं सुषुप्ते सर्व्वा-त्मकब्रह्मभूतो जीवः स्वव्यतिरिक्तमभावादेव न पश्यतीति तद-सदित्यर्थः । सतोऽपि द्वितीयस्याविद्यावशादग्रहणमिति कोऽर्थः किं ग्रहणः प्रागभावो जायते उताप्रकाशारोपः किं वाऽग्रहणा-कारविकृतस्वरूपावस्थानं । नाद्यः । प्रागभावस्यानादित्वाभ्युपग-मात् । न द्वितीयः । परैर्द्वितीयस्याः स्वप्रकाशतास्वाभाव्याभ्युपगमेना-प्रकाशारोपानभ्युपगमात् प्रकाशारोपे च सर्व्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मा-त्मताया अभ्युपगन्तव्यत्वेनासमत्समीहितसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ न तृतीय इत्याह । न स्वाभाविकत्वादिति ॥ अविकृतस्वरूपावस्थानं नावि-द्याकार्य्यमनागन्तुकत्वादित्यर्थः ॥ एतत् स्फुटयति । द्रव्यस्य हीत्या-दिना ॥ सन्मात्रं द्रव्यमुच्यते स्वातन्त्र्यसिद्ध्यभिप्रायेण न वैशेषिका-भिप्रायेण क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यं मानाभावादिति द्रष्टव्यं । अविक्रियेति विक्रियाभावोपलक्ष्यं स्वरूपमनपेक्षसिद्धि-

उ० एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं विज्ञा-

भा० रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वं। अविद्या च स्वानुभवेन रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति तथा विद्या-विवेकोऽनुभूयते। उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुद्धा। तथा चान्येऽवधारयन्ति तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नात्मधर्मौ नामरूपयोर्निर्वोहिते यदन्तरात्तद्ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात्। ते च पुनर्नामरूपे सवितर्य्यहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमानेऽभेदे एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति कर्म्मकर्तृत्वानुपप-त्तिरिति चेन्न। विज्ञानमात्रत्वात्सङ्क्रमणस्य। न जलूकादि-वत्सङ्क्रमणमिहोपदिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं सङ्क्रमण-श्रुतेरर्थः। ननु मुख्यमेव सङ्क्रमणं श्रूयते उपसङ्क्रामतीति

व्या० त्वादित्यर्थः। ग्रहणादिविक्रिया न स्वाभाविकी परापेक्षत्वात् स्फटिकलौहित्यवदित्यर्थः ॥ यदुक्तमनपेक्षसिद्धत्वादविक्रियत्व-मिति तत् स्फुटयति। यद्धीति ॥ एवं स्वमते चित्सत्ताव्यतिरिक्ते-श्वरस्य भयहेतोरभावादभयं विदुषः सम्भवतीत्युपपाद्य द्वैतिपक्षे तदसम्भवमाह। येषामिति ॥ सतोऽन्यस्य स्वरूपे स्थिते नष्टे वा नाभूद्ध्वंसो व्याघातात्तदवस्थानाच्च॥ तर्ह्यसत एव भयस्योत्पादेऽभ-यप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह। नचासत इति ॥ व्यतिरिक्तेश्वरस्य सत्तामात्रेण न भयहेतुत्वं किन्तु प्राणिकृतधर्म्माद्यपेक्षस्य तु तदभावादभयं भविष्यतीत्याशङ्क्य नैतत्साङ्ख्येन वाच्यं। अधर्म्मा-देरपि सतस्तेनात्यन्तासत्त्वानङ्गीकारान्नैयायिकादिमतेऽपि सति हेतौ कार्य्यात्यन्ताभावस्य दुरवधारणत्वात्तेनापि वाच्यमित्याह। न तस्यापीति ॥ किञ्च सच्चेदसत्त्वमापद्यते अधर्म्मादिस्तर्ह्यात्म-न्यपि कः प्रश्वासस्तस्मात्स्वभाववैपरीत्यं सतोऽसत्त्वगमनं कस्यापि

उ॰ नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतमानन्दमयमा-

भा॰ चेन्न। अन्नमयेऽदर्शनात्। न ह्यन्नमयमुपसङ्क्रामतो वाह्या-
दस्माज्जलूकावत्सङ्क्रमणं दृश्यतेऽन्यथा वा ॥ मनोमयस्य
वहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्यात्मसङ्क्रम-
णमिति चेन्न । स्वात्मनि विक्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमुप-
सङ्क्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मान-
मेवोपसङ्क्रामतीति विरोधः स्यात्। तथा नानन्दमय-
स्यात्मसङ्क्रमणमुपपद्यते। तस्मान्न प्राप्तिः सङ्क्रमणं नाप्यन्न-
मयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशिष्यादन्नमयाद्यानन्द-
मयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रञ्च सङ्क्रमणमुपपद्यते
ज्ञानमात्रत्वे चानन्दमयान्तस्यस्यैव सर्व्वान्तरस्याकाशाद्य-
न्नमयान्तं कार्य्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसम्बन्धाद-
न्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमासङ्क्रमणात्मविवेकज्ञानोत्प-

व्या॰ मते न घटत इत्याह। सदसतोरिति ॥ स्वमतं निगमयति।
एकत्वपक्ष इति ॥ अविद्याकल्पितं भयं विद्यया [illegible]
इति वदतो विद्याविद्ययोरात्मधर्म्मत्वमिष्टं ततो [illegible]
विनाशयोर्विकारित्वमनित्यत्वं च प्रसज्येतेति शङ्कते। [illegible]
विद्ययोरिति ॥ कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरात्मनि [illegible]
त्वसम्भवान्नात्मधर्म्मत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत [illegible]
धर्म्मत्वं नास्तीत्यनुमातुं शक्यत इत्याह। न [illegible]
चिन्मात्रतत्त्वानादिरनिर्वाच्याविद्यान्तःकरण[illegible]
तस्यान्तःकरणं तामसमाविद्याकारम्[illegible]
कारेण परिणमते तस्मिन् प्रतिबिम्बि[illegible]
भ्रान्तः सम्यक्दर्शीति च व्यवह्रि[illegible]
वत्त्वमित्याह। सेच पुनरि[illegible]

उ॰ त्मानमुपसङ्क्रामति तदप्येष श्लोको भवति ॥
इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भा॰ त्वा विनश्यति तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे सङ्क्रमण-
शब्द उपचर्य्यते न ह्यन्यथा सर्व्वगतस्यात्मनः सङ्क्र-
मणमुपपद्यते वस्त्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव
सङ्क्रमणं । न हि जलूकात्मानमेव सङ्क्रामति । तस्मात्सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव बहुभ-
वनसर्गप्रवेशरसभयाभयसङ्क्रमणादिपरिकल्प्यते ब्रह्मणि
संव्यवहारादिविषये न तु परमार्थतो निर्व्विकल्पे ब्रह्मणि
कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते । तमेतं निर्व्विकल्पमात्मानमेवं
क्रमेणोपसङ्क्रम्य विदित्वा न बिभेति कुतश्चिन्नाभयं प्रतिष्ठां
विन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्व्वस्यैवास्य प्रक-

---

व्या॰ ब्रह्माभिन्न इत्युक्तं ॥ तत्र परोक्तमुद्भाव्य निरस्यति । अभेद-
इत्यादिना ॥ नानन्दमयः परमात्मा नच तत्र प्रवेशः सङ्क्रमणं
किन्तु अविषयब्रह्मात्मताज्ञानेनानन्दमयस्यात्मतया भ्रान्तिगृही-
तस्यातिक्रमणं बाधोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । अन्यथा वेति ॥
नीडे पक्षिप्रवेशवदित्यर्थः ॥ यद्यप्यन्नमये मुख्यं सङ्क्रमणं न सम्भ-
वति तथापि मनोबुद्ध्योर्बहिर्विषये प्रवृत्तयोस्ततो व्यावृत्य स्वरूपे-
ऽवस्थानं सङ्क्रमणं दृष्टं तथा दुःखिन आनन्दमयस्य स्वरूपेऽव-
स्थानं सङ्क्रमणं भविष्यतीत्याह । मनोमयस्येति ॥ स्वरूपावस्था-
नस्यानागन्तुकत्वात्क्रमविरोधाच्च न तन्मुख्यसङ्क्रमणमित्याह ।
नेति ॥ ज्ञानमात्रत्वे वा सङ्क्रमणस्य किं फलतीत्यत आह । ज्ञान-
मात्रत्वे चेति ॥ मुख्यासम्भवे गौणार्थग्रहणं न्याय्यमेवातोऽधिष्ठान-
याथात्म्यप्रतिषेधविशिष्टस्याध्यस्तस्य बाधनमेव सङ्क्रमणं फलती-
तिभावः ॥ इतश्च तन्मुख्यं सङ्क्रमणमन्वेषणीयमित्याह । वस्त्व-

उ॰ यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्च-
नेति । तꣳ ह वाव न तपति । किमहꣳ
साधु नाकरवं । किमहं पापमकरवमिति । स
य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे
ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते । य एवं वेद ।

भा॰ रणस्यानन्दवल्ल्यर्थस्य सङ्क्षेपतः प्रकाशनायैष मन्त्रो भवति॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो यस्मान्निर्व्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणादद्वयानन्दादात्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि अप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते । स्वसामर्थ्याद्धीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानं । तच्च यत्राऽभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियाद्यर्थे तदन्वेव प्रवर्त्तते प्रकाशनाय । यत्र विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्व्वत्र । तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय सर्व्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव

व्या॰ न्तराभावाच्चेति ॥ सङ्क्रमणस्यौपचारिकत्वं व्याख्याय प्रकरणस्य महत्तात्पर्य्यमुपसंहारच्छलेनाह । तस्मादिति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

साध्वसाधुनी न स्तः प्रकाश्येते चेति सत्प्रकाशमात्रमात्मतत्त्वमेव तयोः स्वरूपं ततोऽतिरिक्तं पदार्थानर्थहेतुत्वं नामर्थ्य

उ० इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥
ब्रह्मविदिदमयमिदमेकविꣳशतिरन्नादन्नरसमया-
दन्नात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी
पुच्छꣳ षड्विꣳशतिः प्राणं यजुरृक्सामादेशो-
ऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविꣳशतिर्यतश्रद्धर्तꣳ सत्यं
योगो महोऽष्टादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद

भा० मनसा विज्ञानेन सर्व्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते। तं ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्याऽवृजिनस्याऽकामहतस्य सर्व्वैषणाविनिर्मुक्तस्यात्मभूतं विषयविषयिसम्बन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् यथोक्तेन विधिना न बिभेति कुतश्चन निमित्ताभावात्। नहि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति वस्तु भिन्नं। यतो बिभेति अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवतीति ह्युक्तं। विदुषश्चाविद्याकार्य्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयाचन्द्रवन्नाशाद्भयनिमित्तस्य न बिभेति कुतश्चनेति युज्यन्ते। मनोमये चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात्। तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न बिभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धमिहाद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते। नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्व-

---

व्या० तन्न वस्तु सत्प्रकाशान्यत्वे नासत्त्वादप्रकाशमानत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह। स्वेन विशेषरूपेणेति॥ आत्मैवाविद्यया साध्वसाधुरूपेण प्रतिपन्न आसीत् इदानीन्तु ये साध्वसाधुनी अर्थानर्थहेतू बभुवतुस्ते

उ० आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाथाष्टा-
विंशतिरसत्षोडश भीषास्मान्मानुषो मनुष्यग-
न्धर्वाणां देवगन्धर्वाणां पितृणां चिरलोकलोका-
नामाजानजानां कर्म्मदेवानां ये कर्म्मणा देवा-
नामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स यश्च
सङ्क्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमेकादश नव ॥

भा० करणं पापक्रिया च। नैवं कथमित्युच्यते एतं यथोक्तमेवंविदं ह वावेत्यवधारणार्थौ। न तपति नोद्वेजयति नात्यन्तं तापयति। कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते। किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्सन्तापो भवत्यासन्ने मरणकाले। तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्म्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःखभयात्तापो भवति। त एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपतो यथाऽविद्वांसं तपतः। कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते। स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतु इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः। उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन शेषरूपेण

व्या० आत्मैवेति ज्ञानेन स्वात्मानं साध्वसाधुकरणेन प्रीणयत्येव लोकदृष्ट्या निष्पाद्यमाने पुण्यपापे दृष्ट्वा। दृश्यते च विद्वान् न बिभेतीत्याह। स्पृणुत एवेति ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-

उ० सह नाववतु । माविद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । ब्रह्मविद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्य्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भा० शून्ये कृत्वा आत्मानं स्पृणुत एव । को य एवंवेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्यात्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्य्यतापके जन्मारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्व्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थः । परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ब्रह्मानन्दवल्ली नाम द्वितीयोध्यायः ॥२॥

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आकाशादिकार्य्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्व्वकार्य्यविलक्षणमदृश्यादिधर्म्मकमेवानन्दं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात् तस्यैवं विजानतः

व्या० दानन्दज्ञानविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां ब्रह्मानन्दवल्ली नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॐ तत्सत् ॥

वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरवल्लीसम्बन्धमाह । सत्यं ज्ञानमित्यादिना । तप इति पदार्थविवरणं वाक्यार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः ।

उ॰ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

भा॰ शुभाशुभ कर्म्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः। परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या। अतः परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमन्नमयादिविषयाणि चोपासनान्युक्तानीत्यतः पूर्व्ववच्छान्तिपाठपूर्व्वकमिदमारभ्यते। आख्यायिकाविद्यास्तुतये प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति भृगुर्वै वारुणिः। वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मार्य्यते। वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरुपससारोपगतवान् अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण। अधीह्यध्यापय कथय। स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाचान्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरञ्च प्राणमन्तरमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान्। उक्त्वा च

ष्या॰ अधीहीत्यध्यापय स्मारय। इक्स्मरणे इति धातुपाठादित्यर्थः। ब्रह्मोपलब्धाविति लक्ष्यत्वमर्थविवेकाय द्वाराणि शरीरादिचेष्टाऽन्यथानुपपत्त्या हि साक्षिभूतस्विज्ज्ञातुर्विविच्यत इति भावः। न केवलमर्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानसाधनं किन्तु तत्पदार्थज्ञानमपीत्यभिप्रेत्य तदर्थस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तवानित्यर्थः। सावशेषो-

उ० येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्वि-

भा० द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच । ब्रह्मणो लक्षणं किन्तत् यतो यस्माद्वै इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्य्यन्तानि भूतानि जायन्ते । येन च जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्द्धन्ते । विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहाति भूतदेहं तद्ब्रह्मणो लक्षणं । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवं लक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरञ्च प्राणस्य प्राण उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनो ये विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यमिति । ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानि दर्शयति । स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तप एव ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनाऽतप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुप-

---

आ० त्तेरिति पदार्थोपलक्षणस्यैवाभिधानादखण्डवाक्यार्थस्याप्रतिपादनात् पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थसम्भवदुदरमन्तरं कुरुत इति निन्दितत्वादतो वाक्यार्थावगतिपर्य्यन्तं तात्पर्य्येण लक्ष्यपदार्थविवरणमावृत्त्यानुष्ठितवानित्यर्थः ॥ स तपस्तप्त्वेति कुत्रेदं पित्रोक्तं लक्षणं परिपूर्णं भवतीत्येकाग्रेण चेतसा पर्य्यालोच्यान्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अद्यते भुज्यते सर्व्वैरिति सर्व्वप्रतिपत्तिसा-

उ० मानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भा० दिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः सावशेषोक्तेरन्नादिब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानि भूतानीत्युक्तवान्। सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशात्। अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थंरूपं ब्रह्मेति। न चैवं निरदिशत् किन्तर्हि सावशेषमेवोक्तवान्। अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति। तयोर्विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्व्वसाधकतमत्वात्सर्व्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं। साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके। तस्मात् पित्रानुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः। तच्च तपो वाह्यान्तःकरणसमाधानं तद्द्वारकत्वात् ब्रह्मप्रतिपत्तेः। मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमं तपः तज्ज्यायः। सर्व्वधर्मेभ्यः स धर्म्मः पर उच्यत इति स्मृतेः।

व्या० धारणं स्थूलदेहकारणं भूतपञ्चकं विराट्संज्ञकमन्नशब्देनोच्यते। तस्य स्थूलभौतिककारणत्वात्। यतो वा इमानीति लक्षणं द्रष्टुं योजयितुं शक्यत्वात्तद्ब्रह्मेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः।

उ० प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि

भा० स च तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् । तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतं । कथं । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्तेऽन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्ति अभिसंविशन्तीति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते । अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात्तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न

आ० विराज उत्पत्तिदर्शनाच्छ्रुतिस्मृतिषु लक्षणं तत्र सम्पूर्णं न भवतीति पुनस्तपोऽतप्यत विचार्य्य च तत्कारणं क्रियाशक्तिविषयतया प्राणशब्दलक्ष्यं हिरण्यगर्भं सकल्पाध्यवसायशक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्ष्यं ब्रह्मेति व्यजानात्तस्यापि कार्य्यत्वाल्लक्षणं न भवतीति विचार्य्य तत्कारणं

उ॰ जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी
हि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपो-
ऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जा-
तानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविश-
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमु-
पससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भा॰ निवर्त्तते तावत्तप एव ते साधनं। तपसा एव ब्रह्म जिज्ञासस्वेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्छनैः शनैरनुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसा एव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः ॥

व्या॰ स्वातन्त्र्येण निश्चित्य सर्वैः प्रार्थ्यमानतयानन्दशब्दवाच्यं मायाविशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्याविशिष्टान्तरात्मत्वानुपपत्तेः कार्य्यलोपलक्षितं विशुद्धानन्दं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः ॥

उ० आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।

भा० अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाख्यायिकानिर्वर्त्त्यमर्थमाचष्टे । सा एषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन् हृदयाकाशगुहायां परमानन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अन्नमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता । एवमन्योऽपि तपसा एव साधनेन । अनेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानन्दं ब्रह्म वेद । स एवं विद्याप्रतिष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । दृष्टञ्च फलं तस्योच्यते । अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यान्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तीत्यान्नादो दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः । महान् भवति । केन महत्त्वमित्यत आह । प्रजया

आ० प्रभूतत्वविशेषणं न श्रुतं कथं निक्षिप्यत इत्याशङ्क्याह । सत्तामात्रेणेति ॥ अत्र सत्तामात्रे विनिक्षिप्ते श्वसूकरादेरपि शरीरस्थित्याक्षिप्तान्नेनान्नवानिति विद्यायाः फलविशेषो नोक्तः स्यादतस्तद्बलात्प्रभूतत्वविशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः । यस्येश्वरस्यानुग्रहात् अविदुषामप्यन्नादिसम्पद्भिर्दृश्यतेऽयोच्छिष्टमुतावरमित्युक्तत्वात् । किमुत तदात्मत्वं साक्षादनुभवत इति अन्नं प्राप्तं न निन्द्यात् यदृच्छयोपपन्नं । एतच्च दृष्टफलं ब्रह्मविदो जीव-

उ॰ अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतं । प्राणो वान्नं । शरीर-

भा॰ पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा महान् भवति कीर्त्त्या ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया साक्षादनुभवतीत्यर्थः । किञ्चान्नेन द्वारभूतेन ब्रह्मविज्ञानं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवान्नं न निन्द्यात्तदस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये स्तुतिभाक्त्वञ्चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वाऽन्नं । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति ॥

शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरम-

व्या॰ न्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशाद्द्वैताभासं पश्यतो नानुपपन्नं यस्येश्वरस्यानुग्रहादविदुषामपि अन्नादिसम्रद्धिर्दृश्यते किमुत तदात्मतत्त्वं । अन्नमपकृष्टं प्राप्तं न निन्द्यात् यदृच्छयोपपन्नं । अद्योच्छिष्टमुतावरमित्युक्तत्वात् । ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थं । एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदार्थानुसन्धानं मुख्यं साधनं तत्फलं चोपसंहृत्याधुना विचारासमर्थस्य मन्दाधिकारिणोऽन्नान्नादरूपेण प्राणाद्युपासनं गौणं साधनं विधत्ते । प्राणो वाऽन्नमित्यादिना ॥ उपासनमपि फलानभिसन्धिनानुष्ठितं बुद्धिद्वारेण ब्रह्मज्ञानायोपकरोतीत्युक्तं मुख्याधिकारिणस्त्वपवादायोपकरिष्यति ॥

यत्र वागादौ यत्फलं कार्य्यं च्चेमादीत्यर्थः । महानिति

उ० मन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भा० न्नादं । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मादेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितं तेनान्नं । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरञ्चोभयमन्नमन्नादि च । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नान्नादात्मनैव । किञ्चान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्व्ववत् । अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत । तद्व्रतं पूर्व्ववत्स्तुत्यर्थं । तदेवं शुभाशुभकल्पनयाऽपरिह्रीयमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यादेवं यथोक्तसुत्तरेष्वप्यापो वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् । अप्सु ज्योतिरिति अब्ज्यो-

---

घ्या० प्रजादिभिर्ब्रह्मवानिति । स्थूलभोगसाधनवान् विराडेवेत्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरिति । य एवमेताः पञ्च देवता वायुर्वाव संवर्ग इत्यादिश्रुत्यन्तराद्ब्रह्मणः संहर्तृत्वं वायुद्वारकमिति वायुर्ब्रह्मणः परिमरः संहारसाधनमित्यर्थः ॥ तत्कथं परिमरगुणतयाऽऽकाशोपासनं सिद्ध्यतीत्यत आह । स इति ॥ एवं मन्दाधिकारिगोचरमुपासनजातमध्यारोपावस्थायामुपदिश्यापवाददृष्टिमभिप्रेत्याह । प्राणो वाऽन्नमित्यादिना ॥

उ॰ अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतं । आपो वा ऽन्नं । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भा॰ तयोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बहुकरणं व्रतं । तथा पृथिव्यामाकाशोपासकस्य वसतौ च वसतिनिमित्तं कञ्चन कञ्चिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं दातव्यं । तस्माद्यया कयाच विधया येन केन प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयात् बह्वन्नसङ्ग्रहं कुर्य्यादित्यर्थः । यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिने अराधि संसिद्धमस्मै अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्व्वन्ति तस्माच्च हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा

घा॰ भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्य्यगोचर इति विवक्षस्तत्र जीवस्यानौपाधिकसंसारित्वन्दृष्टं तस्यापि कार्य्यत्वादिति भागवतानां मतमुद्भाव्य दूषयति । नन्वात्मापीत्यादिना ॥ छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण विकाराकारात्मना प्रवेशमाशङ्क्य वाक्यशेषविरोधमाह । अनेन जीवेनेत्यादिना ॥ भ्रान्त्या २

उ० अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतं । पृथिवी वाऽन्नं । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

भा० तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह । एतद्वै अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते । मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वा वृत्त्याऽस्मै अन्नदायान्नं राध्यते यथा दत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण । तथा ततोऽन्ते वयसि जघन्येनोपचारेण परिभवेन तथैवास्मै राध्यते संसिद्ध्यत्यन्नं । य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य फलं यथोक्तं फलमुपनयेत्॥ इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते । क्षेम इति वाचि क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणं ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । योगक्षेम इति योगोऽनुपात्तस्योपादानं । तौ

व्या० व्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मदृष्टिरुपदिश्यते संसारित्वापोहार्था । मातृबुद्धिरिव परयोषिति रागापोहार्था । अतस्तत्त्वमसीत्युपदेशस्यान्यार्थत्वान्न जीवस्य पारमार्थिकमसंसारि ब्रह्मात्मत्वमित्याशङ्क्य

उ॰ न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतं । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धं । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै

भा॰ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोर्बलवतोः सतोर्भवतो यद्यपि तथापि न प्राणापाननिमित्तावेव किन्तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ। तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यं। एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यं कर्म्मणो ब्रह्मनिर्व्वर्त्त्यत्वाद्धस्तयोः कर्म्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमुपास्यं। गतिरिति पादयोः। विमुक्तिरिति पायौ। इत्येता मानुषीर्मनुष्येषु भवा मानुष्याः समाज्ञा आध्यात्मिक्यः समाज्ञाः ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः॥ अथानन्तरं दैवीर्दैव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते। तृप्तिरिति वृष्टौ। वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यं। तथान्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यं। तथा बलरूपेण विद्युति॥ यशोरूपेण पशुषु। ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु। प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणानन्दः सुखमित्येतत्सर्व्वमुपस्थनिमित्तं

आ॰ तद्दूषयति। भावान्तरापन्नस्येत्यादिना॥ अबाधिततत्पदमुख्यासामानाधिकरण्यविरोधादब्रह्मणि जीवे ब्रह्मत्वसम्पादनार्थत्वं कल्पितुं न शक्यत इत्यर्थः॥संसारित्वग्राहकप्रत्यक्ष ...धादबाधितत्वमसिद्धमित्याह। दृष्टमिति॥ सर्व्वप्रम

उ० मध्यतोऽन्नꣳ राद्धं । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धं । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते ॥ १ ॥ य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्म्मेति हस्तयोः ।

भा० ब्रह्मैवानेनात्मनोपास्ये प्रतिष्ठितमित्युपास्यं। सर्व्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्व्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यं। तच्चाकाशं ब्रह्मैव। तस्मात्तत्सर्व्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत। प्रतिष्ठागुणोपासनात्प्रतिष्ठावान् भवति। एवं पूर्व्वेष्वपि। यद्यन्नाधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वान् भवति इति द्रष्टव्यं। श्रुत्यन्तराच्च तं यथायथोपासते तदेव भवतीति। तन्मह इत्युपासीत। महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत। महान् भवति। तन्मन इत्युपासीत। मननं मनो मानवान् भवति मननसमर्थो भवति। तन्नम इत्युपासीत। नमनं नमो नमनगुणवदुपासीत। नम्यन्ते प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपासित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः। तद्ब्रह्मेत्युपासीत। ब्रह्मपरिवृढतममित्युपासीत। ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति। तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। ब्रह्मणः परिमरः परिम्रियन्तेऽस्मिन् पञ्च देवताः विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः। अतो वायुः परिमरः

व्या० दृश्यते ॥ आत्मनश्च संसारधर्म्मवत्त्वस्य तर्कापरिशुद्धत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वान्न शास्त्रज्ञानबाधकत्वं सम्भवतीत्याह। नेति॥ सुखादेरुपलभ्यत्वान्नोपलब्धृधर्म्मत्वं सम्भवति रूपादिवदित्यर्थः॥ संसारित्वग्राहकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं न भवति तथापि संसारधर्म्मविशिष्ट

उ० गतिरिति पादयोः। विमुक्तिरिति पायौ। इति मानुषीः समाज्ञाः। अथ दैवीः। तृप्तिरिति वृष्टौ। बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुषु। ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे। सर्वमित्याकाशे। तत्प्रतिष्ठेत्युपा-

---

भा० श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। एवमेवंविदं प्रतिस्पर्द्धिनो द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशिष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति। प्राणं द्विषन्तः सपत्नास्ते परिम्रियन्ते प्राणान् जहतीत्यर्थः। किञ्च ये चाऽप्रिया अस्य भ्रातृव्या अद्विषन्तोऽपि ते च परिम्रियन्ते। प्राणो वाऽन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याकाशान्तस्य कार्य्यस्यैवान्नान्नादत्वमुक्तं। उक्तं नाम किं तेन तेनैतत्सिद्धं भवति कार्य्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः संसारो न त्वात्मनीति। आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्य्यते॥ नन्वात्मापि परमात्मनः कार्य्यं ततो युक्तस्य संसार इति। न। असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्याकाशादिकारणस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः

व्या० आत्मा स्वचैतन्येनोपलभ्यत इति स्वानुभवविरोधान्न शास्त्रमसंसारित्वज्ञानं प्रमाणमिति चेन्नैतदपि युक्तं कर्म्मत्वकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः॥ प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भविष्यतीत्याह। त्रासादिति॥ त्रासादि साश्रयं कार्य्यत्वाद्घटवदन्यस्याश्रयस्यास-

उ० सीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत ।

भा० कार्य्येष्वनुप्रवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्य्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एवासंसारी । सृष्ट्वानुप्राविशदिति समानकर्तृत्वोपपत्तेश्च । सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकश्चेत्कर्त्ता ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः । प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेन्न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेः । धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेन्न । तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः । भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्था सम्पदिति चेन्न । तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् । दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेन्न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् । संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेन्न । धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेकात्कर्म्मत्वानुपपत्तेः । उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाश्यत्वानुपपत्तिवत्त्रासादिदर्शनाद्दुःखत्वाद्यनुमीयत इति चेन्न । त्रासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वान्नोपलब्धृधर्मत्वं । कापिल-

---

आ० स्वभावादात्मैव तदाश्रयोऽनुमीयत इति न वाच्यमुपलभ्यं नोपलब्धुर्धर्म्मरूपादिवदिति व्याप्त्यन्तरविरोधादध्यासादपि कार्य्यदर्शनसम्भवादित्यर्थः । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयतः शास्त्रस्य तर्कशास्त्रविरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्य दूषयति । कापिलेत्यादिना ॥ तर्कशास्त्रस्य श्रुतेश्च विरुद्धाव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयेऽपि

उ० पर्य्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः। स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये। स एकः ॥ ४ ॥ स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मान-

---

भा० काणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेन्न। तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्त्योपपत्तेः । श्रुत्युपपत्तिभ्याञ्च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वं। एकत्वाच्च कथमेकत्वमित्युच्यते ॥

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्व्ववत्।सर्वं अन्नमयादिक्रमेणानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायन्नास्ते। सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दवल्ल्या सोऽश्नुते सर्व्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः। के ते किंविषया वा सर्व्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्नुत इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते। तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्व्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्मविद्यासाधानमुक्तं । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्य्यस्यान्ना-

---

व्या० नाशङ्कनीय इत्याह। श्रुत्युपपत्तिभ्याञ्चेति॥ किञ्च तार्किकेणापि ईश्वराधीनं जीवस्य सुखित्वं निरूपणीयं न तन्निरूपयितुं शक्यते॥ स्वात्मनीश्वरस्य सुखदुःखहेतुत्वासम्भवादित्यभिप्रेत्याह। एकत्वाच्चेति॥ स य इत्यादिपदव्याख्यानमुपेक्ष्योपसङ्क्रमणसामगानयोरेककर्तृ-

उ० मुपसङ्क्रम्य। एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य।
इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्। १
एतत्साम गायन्नास्ते १ हा३वु हा३वु हा३वु५॥
अहमन्न१महमन्न१महमन्नं१ १ अहमन्नादो२ऽह-
मन्नादो२ ऽहमन्नादः१ अहꣳ श्लो१ककृदहꣳश्लो१-
ककृदहꣳ श्लो१ककृत् १ अहमस्मि प्रथमजा ऋता-

भा० न्नादत्वेन विनियोगश्चोक्तः। ब्रह्मविषयोपासनानि च। ये च सर्व्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्य्य-भेदविषया एते दर्शिताः। एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः। भेदजातस्य सर्व्वस्यात्मभूतत्वात्। तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्व्वान् कामानेवंविदश्नुत इत्युच्यते। सर्व्वात्मत्वोपपत्तेः। कथं सर्व्वात्मत्वोपपत्तिरित्याह। पुरुषादित्यस्यात्मैकत्वविज्ञानेनोपोह्योत्कर्षापकर्षावन्नमयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान् क्रमेण सङ्क्रम्यानन्दमयान्तान् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्म्मकं स्वाभाविकमानन्दमजममृतमभयमद्वैतं फलमापन्ना इमाँल्लोकान् भूरादीननुसञ्चरन्निति व्यवहितेन सम्बन्धः। कथमनुसञ्चरन्। कामान्नी कामतोऽन्नस्येति कामान्नी। तथा कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी। अनुसञ्चरन् सर्व्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन्।

व्या० त्वमन्वयप्रदर्शनेन दर्शितमिदानीं वल्लीसमाप्तिपर्य्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्य्यं वृत्तकीर्त्तनेनाह। सत्यं ज्ञानमित्यादिना॥ अविद्यावेशवशेन द्वैतावभासमनुभवन् विद्वान् सर्व्वस्यात्माहमिति मन्यमा-

उ० ३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा३वाः । अहमन्नमन्नमदन्त-मा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां३ । सुवर्ण-ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ राध्यते विद्युति मानवान् भवत्येको हा३वु य एवं वेदैकञ्च ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भा० किमेतत्साम गायन्नास्ते। समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्व्वानन्यरूपं गायन् छन्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयन् लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति। हावु हावु हावु अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थः। कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते। अद्वैत आत्मा निरञ्जनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादश्च। किञ्चाहमेव श्लोककृत्। श्लोको नामान्नान्नदयोः सङ्घातस्तस्य कर्त्ता चेतनावान्। अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य परार्थेन हेतुना सङ्घातकृत्। त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था। अहमस्मि भवामि। प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः। ऋतस्य सत्यस्य मूर्त्तामूर्त्तस्यास्य जगतो देवेभ्यश्च पूर्व्वममृतस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः। यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छति अन्नात्मना ब्रवीति

आ० नोऽणिमाद्यैश्वर्य्यभुजां योगिनां यत्कामान्नत्वं कामरूपत्वञ्च भोगे वेति पश्यन्युगपत्सर्व्वान् विषयानन्दानश्नुत इत्युपचर्य्यत इत्यादि। सर्व्वात्मत्वापत्तेरिति॥ प्रथमजो हिरण्यगर्भोऽप्यहं। [illegible]

उ०: भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तन्न-येदशान्नं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषा दशान्नं न निन्द्यात् प्राणः शरीरमन्नं न परिचक्षीतापो ज्योतिरन्नं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश। न कञ्चनैकषष्टिरेकान्नविंशतिरेकान्नविं-

भा० स इत इत्यर्थः। एवमेवमविनष्टं यथाभूतं मां आवा अवतीत्यर्थः। यः पुनरन्यो मामदत्वार्थिभ्यःकाले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमदन्तमहमन्नमेव अचयन्तं पुरुषं भोजयामि प्रत्यद्मि। अत्राहैवं तर्हि बिभेमि सर्व्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्यैव मा भैषीः संव्यवहारविषयत्वात्सर्व्वकामाशनस्यात्तीत्याद्यं संव्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो बिभेति अतो न विभेतव्यं मोक्षात्। एवं तर्हि किमिदमाह अहमन्नमहमन्नमहमन्नाद इत्युच्यते। योऽहमन्नान्नादादिलक्षणः संव्यवहारः कार्य्यभूतः। ससंव्यवहार कार्य्यभूतमेव न परमार्थवस्तु। स एवम्भूतोऽपि ब्रह्मनि-

आ० दशार्था। देवेभ्यः स्वव्यष्टिरूपेभ्यः पूर्व्वं विराड्रूपमेवेत्यर्थः। स्यवेति लोट्मध्यमपुरुषैकवचनं। यैनःपुन्येनेत्येवं सर्व्वव्याख्यानेषु निपात्यत इत्यवतीति व्याख्यातं। अभिभवामि उपसंहरामीत्यर्थः। ईश्वरात्मताज्ञानेनाहंबाधे द्वैतं ततो नास्ति भयकारणमित्यर्थः।

उ० शांतिः ॥ * ॥ सह नाववतु । सहनौ भुनक्तु ।
सह वीर्य्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु
मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
भृगुरित्युपनिषत् । शन्नो मित्रः ॥ आविद्वत्कारं ॥
ॐ शान्तिः ३ ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

भा० मित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्य्यं सर्व्वभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नं । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद इत्याद्यन्तो भयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तो विद्योच्छेदात् ब्रह्मभूतस्य नास्तीत्यहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः सम्भजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वास्मिन् भूतानीति भुवनमभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण । सुवर्णज्योतिः सुवरादित्यो नकार उपमार्थः । आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयं ज्योतिर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं नाम । तामेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमोमित्युक्तेरिति ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

था० नकार इवेत्यर्थ ॥ तैत्तिरीयकभाष्यस्य शङ्करस्य व्रतीयसः । स्फुटार्थबोधिका व्याख्या निरमायि सुटीप्पणी ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानविरचिता तैत्तिरीयभाष्यटिप्पणी सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॥

BIBLIOTHECA INDICA.

Works already published.

Vol. I.

The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Veda, with the Commentary of Madhava Áchárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Roer.—Nos. 1 to 4. Price 4 Rs.

Vol. II.—Parts I. and II.

The Brihad Áranyaka Upanishad, with the Commentary of Sankara Acharya, and the Gloss of Ánanda Giri. Edited by Dr. E. Roer.—Nos. 5 to 13, 16 and 18. Price 11 Rs.

*** An English translation of the Upanishad and Commentary will be given in separate numbers, and constitute an additional Part.

Works in Progress.

Vol. III.

The Chándogya Upanishad, with the Commentary of Sankara Áchárya, and the Gloss of Ánanda Giri. Edited by Dr. E. Roer. Already published Fasciculi I. II. III. IV. being Nos. 14, 15, 17, 20.

Vol. IV.

The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited and translated by Babu Rajendralal Mittra. Already published Fasciculus I. being No. 19.

Vol. V.

The Lalita Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Sákya Sinha. Edited by Babu Rajendralal Mittra.

Vol. VI.

Arabic Bibliography. Edited by Dr. A. Sprenger. Published Fasciculus I. being No. 21.